

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

19. YY. OSMANLI TOPLUMUNDA TASAVVUF-HADİS İLİŞKİSİ

-AHMED ZİYÂEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ ÖZELİNDE-

Yüksek Lisans Tezi

Rukiye Aydoğdu

Ankara-2008

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

19. YY. OSMANLI TOPLUMUNDA TASAVVUF-HADİS İLİŞKİSİ

-AHMED ZİYÂEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ ÖZELİNDE-

(Yüksek Lisans Tezi)

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar

Hazırlayan:

Rukiye Aydoğdu

Ankara-2008

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI DÖNEMİ

A. SİYASÎ-SOSYAL DURUM.....	5
B. İLMÎ-KÜLTÜREL DURUM.....	12
1. Tasavvuf İlmi Açısından Genel Durum.....	15
2. Hadis İlmi Açısından Genel Durum.....	21
C. FİKRÎ DURUM.....	30

II. BÖLÜM

AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HAYATI	
A. AİLESİ VE DOĞUMU.....	34
B. İLİM TAHSİLİ.....	34
C. TASAVVUFA İNTİSABI.....	38
D. TEKKESİ.....	39

E. SEYAHATLERİ.....	40
F. EVLİLİĞİ.....	41
G. OSMANLI-RUS SAVAŞINA KATILMASI.....	42
H. VEFATI.....	42
İ. ZÜHD VE TAKVASI.....	44

2. İLMÎ KİŞİLİĞİ

A. HOCALARI.....	46
a. Şehrî Hafız Muhammed Emin el-İstanbulî.....	46
b. Abdurrahman el-Harputî.....	46
c. Abdulfettah el-Ukârî.....	47
d. Ahmed b. Süleyman et-Trablusî el-Huseynî el-Ervadî.....	47
B. TALEBELERİ.....	50
a. Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi.....	50
b. Safranbolulu İsmail Necati Efendi.....	52
c. Ömer Ziyaeddin Dağıstanî.....	53
d. Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi.....	56
e. Hafız Ahmed Ziyaeddin Efendi.....	56
f. Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi.....	57
g. Zeynullah el-Kazanî.....	57
h. Hasan Hilmi b. Ali el-Kevseri.....	58
i. Ünyeli Yusuf Bahri Efendi.....	58
j. Nallıhanlı Hasan Ziyâuddin Efendi.....	58
k. Trabzonlu Hafız Esad Efendi	59
C. ESERLERİ	
a. Tasavvuf ve Ahlak.....	60
b. Hadis.....	62
c. Fıkıh ve Akâid.....	62
d. Gümüşhanevî'ye Nispet Edilen Eserler.....	64

III. BÖLÜM

GÜMÜŞHANEVÎ'NİN TASAVVUF VE HADİS İLİMLERİNDEKİ YERİ

A. TASAVVUF İLMİNDEKİ YERİ

1. Tasavvufî Geleneği
 - a. Şâzelîyye.....67
 - b. Nakşibendiyye.....68
 - c. Hâlidîyye.....71
2. Tasavvufî Kişiliği ve İrşad Faaliyetleri.....74

B. HADİS İLMİNDEKİ YERİ

1. Hadis Alanındaki Eserleri.....77
 - a. Râmûzu'l-ehâdîs.....77
 - b. Levâmiu'l-ukûl.....87
 - c. Garâibu'l-ehâdîs.....92
 - d. Letâifu'l-hikem.....93
 - e. Hadis-i Erbaîn.....94
 2. Hadis İlmiyle İlgili Bazı Mülâhazaları
 - a. Hadis İlminin Önemi.....97
 - b. Ehl-i Hadisin Fazileti ve Değeri.....100
 - c. Hadis İlmi İçin Ravide Aranan Şartlar.....101
 - d. Hadis İstılahları.....102
 - e. Hadis Tahammül Yolları.....108
- SONUÇ**.....111
- ÖZET**.....114
- BİBLİYOGRAFYA**.....116

ÖNSÖZ

İslam tarihi boyuca her dönemde karşılıklı etkileşim içinde bulunan hadis ve tasavvuf ilimleri arasındaki ilişki, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. İslam literatüründeki klasik çalışmaların yanı sıra, son dönemlerde hadis ve tasavvuf ortak alanı en çok rağbet edilen konulardan olmuştur. Medeniyet tarihimizde ‘en güzel örnek’ olan Hz. Peygamber’i model alarak insan-ı kâmil olma yolunda ilerlemeyi gaye edinen tasavvuf ilmi ile Hz. Peygamber’in hadis ve sünnetini yaşayıp yaşatma gayreti içinde olan hadis ilmini bünyelerinde özümseyen muhaddis sûfiler karşımıza çıkmaktadır. Milletimizin içinden çıkan bu değerler halkasının 19. yüzyıldaki en büyük temsilcilerinden biri de tezimizin konusunu teşkil eden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’dir.

Tezimizde, tarihe yön veren en büyük devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu’nun en uzun yüzyılında yaşamış olan Gümüşhanevi özelinde dönemin siyasi, sosyal, fikri, ilmi durumuyla birlikte özellikle onun şahsı ve eserleri ekseninde tasavvuf ve hadis ilimlerinin durumu incelenmiştir. Bu sayede dönemin tarihi, hadis ve tasavvuf ilimlerinin 19. yüzyıldaki durumları, Gümüşhanevî’nin biyografisi, ilmî kişiliği ve özellikle eserlerindeki hadis kullanımı üzerinde çalışılma imkanı elde edilmiştir.

Üç bölümden oluşan tezimizin birinci bölümde, 19. yy. Osmanlı toplumunun siyasi, sosyal, kültürel yapısı ana hatlarıyla belirtilmiş, sonrasında dönemin tasavvuf ve hadis ilimleri açısından durumu, o dönemde yetişmiş muhaddisler, tasavvufî yönü bulunan hadisçiler ve eserleri tanıtılmıştır. Ancak bir yüzyılın hem tasavvuf hem de hadis ilimleri açısından ayrıntılı biçimde incelenmesi daha geniş çalışmalar gerektirdiğinden tezimizde Gümüşhanevî’nin hadisçiliği ve tasavvufi kişiliği özelinde inceleme yapılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde Gümüşhanevî’nin biyografisi; yaşamış olduğu dönem ve yetiştiği siyasi, sosyal, kültürel coğrafya göz önünde bulundurularak işlenmiş, sayılan faktörlerin ilmî kişiliğine etkisi ortaya konmuştur. Ayrıca sahip olduğu tasavvufî gelenek de göz önünde bulundurularak, hocaları, öğrencileri ve eserleri çerçevesinde ilmi

şahsiyeti ele alınmıştır. Bir mutasavvıf olarak Gümüşhanevî'nin hadise dair eserleri incelenerek hadise dair bir takım mülahazalarına yer verilmiştir.

Ancak genel olarak Osmanlı dönemi hadisçiliği, özellikle de 19. Yüzyıl Osmanlısı üzerinde yapılmış hadis çalışmaları kısıtlı olduğundan, çalışmamız dönemin hadisçiliğine ancak kapı aralayabilmiştir. Tezimizde Gümüşhanevî merkezinde ele alınan konunun tasavvuf cephesinden ayrıntılı dönemsel çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, hadis ilmi açısından daha derin ve uzun süreli araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmamız süresince yardımlarını esirgemeyen bütün hocalarımıza, özellikle bu önemli konuyu tavsiye ederek çalışmalarımız boyunca daima yol gösteren değerli tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar'a ve manevî desteğiyle sürekli yanımda olan aileme en derin teşekkürlerimi arz ederim.

Rukiye Aydoğdu

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen madde
<i>a.g.y.</i>	: Adı geçen yer
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>Çev.</i>	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DBİA	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
s.	: sayfa
c.	: cilt
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
(cc)	: Celle celâluh
MÜİFY	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
AÜ	: Ankara Üniversitesi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Yay.	: Yayınları
t.y.	:Tarih yok (Basım tarihi)
y.y.	:Yer yok (Basım yeri)
b.	: bin
ö.	:Ölüm tarihi
Çev.	: Çeviren

ARAŞTIRMANIN KONUSU ve ÖNEMİ

İslami ilimlerin Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kaynağı durumunda olan hadis ilmi, aynı zamanda tasavvufî hayat ve düşüncenin de kaynağı durumundadır. Bu yönüyle aralarında etkileşim bulunan tasavvuf-hadis ilimleri arasındaki ilişkinin daha iyi ortaya konması adına dönemsel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. 19. yy. Osmanlı mutasavvıf ve hadisçilerinden olan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin biyografisinden hareketle her iki ilim dalının o dönemdeki seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tarih boyunca İslâm medeniyetlerinde ehl-i hadisle ehl-i tasavvuf arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Hadis ve tasavvuf, İslamın her döneminde etkili olmuş tarihsel iki fenomendir.

Tezimiz, 19. yy. Osmanlı toplumundaki tasavvuf-hadis ilişkisini, bu dönemin muhaddis sufilerinden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî özelinde incelemeyi konu edinmektedir. Tezin başlangıcında 19.yy. Osmanlı toplumunun siyasi, sosyal, kültürel yapısı ana hatlarıyla belirtilmiş, sonrasında döneme hakim olan tasavvufi akımlar, o dönemde yetişmiş muhaddis sufiler, tasavvuf ve hadis ilimleri arasındaki ilişki çerçevesinde ortaya konulmuştur. Ancak bir yüzyılın hem tasavvuf hem de hadis ilimleri açısından ayrıntılı biçimde incelenmesi daha geniş çalışmalar gerektirdiğinden tezimizde Gümüşhanevî'nin hadisçiliği ve tasavvufi kişiliği özelinde inceleme yapılmıştır. Gümüşhanevî'nin biyografisi; yaşamış olduğu dönem ve yetiştiği siyasi, sosyal, kültürel coğrafya göz önünde bulundurularak işlenmiş, sayılan faktörlerin ilmî kişiliğine etkisi ortaya konmuştur. Ayrıca sahip olduğu tasavvufî gelenek de göz önünde bulundurularak, hocaları, öğrencileri ve eserleri çerçevesinde ilmi şahsiyeti ele alınmıştır. Bir mutasavvıf olarak Gümüşhanevî'nin hadise dair eserleri incelenerek hadis kullanım yöntemleri araştırılmış, eserlerindeki rivayetlerin kaynak ve sıhhat yönünden değerlendirilmesi yapılmıştır. Bunun yanında hadisleri hangi bağlamda kullandığı, hadisleri kullanmada dikkate aldığı ölçütler, konu ve kavramların delillendirilmesinde hadislerin işlevi incelenmiştir.

İslami ilimlerde tüm ilim dallarında olduğu gibi, o sahanın geçmişten günümüze gelişiminin ortaya konulması, tarihinin incelenmesi önem arz etmektedir. Hadis ilminin tarihine ilişkin geniş bir literatür bulunmakla birlikte, yakın tarihimizdeki hadis çalışmaları nispeten daha az yer işgal etmektedir. Bu çalışmayla, bilimsel bakış açısı ve akademik yöntemlerle bir muhaddisin hayatı incelenerek yaşadığı dönemdeki misyonu ortaya konulmakla birlikte, dönemi ve eserleri tanıtılacak, böylece hadis ilmi adına geçmişe köprüler kurulacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

1813-1893 yılları arasında yaşamış olan Gümüşhanevî'nin biyografisinin ve eserlerinin incelenmesi suretiyle, özelde bir Osmanlı mutasavvıf ve muhaddisinin hayatı aydınlatılmış, genelde ise siyasi ve sosyal açılardan oldukça hareketli bir dönem olan 19. yy. Osmanlı ilmi, fikri ve kültürel coğrafyasında hadis ilminin bilinmeyen yönleri ve tasavvufu ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Osmanlı dönemi hadisçiliği, hem Osmanlı Devletinin geniş bir coğrafyaya yayılmasından hem de uzun süre hüküm sürmesinden dolayı zamansal ve mekânsal olarak geniş bir perspektifte incelenmek durumundadır. Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarla belli ölçüde bu boşluk doldurulmakla birlikte, ilmi kriterlere sahip biyografik çalışmalar yapılarak geçmişte yaşamış olan alimlerin hayatları, eserleri, çağımıza etkileri daha verimli biçimde ortaya konmuş olunacaktır. Bu bağlamda, Osmanlı son dönem alimlerinden olan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin hayatının incelenmesi, Osmanlı hadisçiliğinin akademik yöntemlerle ve bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmamış yönlerini aydınlatmayı hedefleyen bir çalışmadır.

ARAŞTIRMANIN PLANI-METODU

Tezimizde tasavvuf ve hadis ilimleri arasındaki ilişki karşılaştırmalı biçimde, 19. yy. Osmanlı toplumunda, son dönem Osmanlı muhaddis ve sufilerinden olan Gümüşhânevî özelinde incelenmiştir. Çalışmamızın birinci

bölümünü oluşturan bu bölümde iki ilim arasında mukayese yapılacak, dönemin aydınlatılması için de tarihi metot uygulanacaktır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise Gümüşhânevî'nin hayatı ve eserlerinden hareketle sahip olduğu hadis tasavvuru ortaya konmaya çalışılmıştır. Hadis ve tasavvuf alanındaki eserleri, bütüncül, eleştirel ve olabildiğince objektif biçimde tahlil edilmiş, gerektiğinde örneklemelere yer verilmiştir. Sağlıklı yorum ve değerlendirmelerde bulunabilmek adına karşılaştırmalı biçimde inceleme yapılarak, gerek klasik hadis usulü yöntem ve kaynaklarından gerekse modern çalışmalardan ve tasavvuf literatüründen yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Tezimizin konusu, *Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Özelinde, 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi*'dir. Tezimiz oldukça geniş olan bir konuyu, zaman olarak 19. yüzyıl, mekân olarak Osmanlı toplumu ile kısıtlayarak Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin biyografisi ve ilmî kişiliği ekseninde ele almıştır.

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, tasavvufî yönüyle meşhur olan, aynı zamanda hadis alanında eğitim alarak, hadise dair eserler vermiş bir şahsiyettir. Mutasavvıfların asırlardır hadis alanındaki alakaları, bu ilimle meşguliyetleri bilinen bir husustur. Gümüşhanevî, bu halkanın 19. yüzyıldaki en meşhur ve değerli temsilcilerindendir. Muhakkak bu geleneğin geçmişte önemli temsilcileri bulunmaktadır. Mutasavvıfların kendi ifadelerinde de belirttikleri gibi, her iki ilim dalı arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Bu bağ, kuşkusuz hadis ilminin diğer İslami ilim dallarına kaynaklık etmesiyle ilgilidir.

İlk asırda “İlim” kelimesiyle “Hadis” kastedilirken, hicrî ikinci ve üçüncü asırlardan itibaren, sosyal ve kültürel şartların zorlanmasıyla, kaçınılmaz olarak Fıkıh, Tefsir, Kelam ve Tasavvuf gibi disiplinler belirmeye ve kendi metodlarını ortaya koymaya başladılar. Bu ilim dallarının hepsi, Kur'an ve Hadis ilmiyle bağlarının sıklığını sürekli vurgulama gayreti içinde oldular. Çünkü Kur'an, bir yandan genel ilkelerden söz ederken, bir anlamda onun açılımı ve pratiği demek olan Sünnet de diğer yandan, söz konusu ilim dallarının her birisinin, “kendi” olmalarında daha belirleyici ve ayrıntılı meşruiyet ölçüleri sunuyordu. Bu husus, “İslami olma” iddiasındaki her ilim dalı için geçerlidir. Söz konusu disiplinlerin bir kısmının, hadisle metod ilişkisi, bazılarının gaye ilişkileri mevcuttur. Söz gelimi, tarih ilminin metodu itibarıyla önemli ölçüde hadis ilminden yararlandığını, ancak bazı haberlerin değeri ve doğruluk derecelerinin tespitinde, hadisçinin tarihçiye muhtaç olduğunu söylemeye gerek yoktur.¹

İslami ilimlerin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler olduğu gibi, tasavvufi hayat ve düşüncenin de Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler, yani Hz. Peygamber'in sözleri, tavsiyeleri, ve yaşama şeklidir.²

¹ Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yayınları, Konya, 2001, s.19.

² Ahmet Yıldırım, “*Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*” DİB. Yay., Ankara, 2000, s. 14.

Tasavvuf ehli, hadis ile sünneti eş manalı kabul etmişlerdir. Bunun böyle olduğunu kendi kullanımlarından hareketle söylemek mümkündür. Bu durumu tesbit etmek için sûfilerin dinî anlayışlarına önemli etkisi olan hadise (sünnete) bağlılıklarına değinmek yerinde olacaktır. Sûfilerin hadise bağlılıkları çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Onlar sûfi olabilmek için sünnete bağlılığı şart koşmuşlardır. Bu hususta pek çok sûfi görüş belirtmiştir. Hatta kabul ettikleri düşüncenin esaslarından biri olarak kabul etmişlerdir:

Sehl b. Abdillâh Tusterî (ö: 283/896) şöyle der: *“Bizim esaslarımız altı şeydir: Allah’ın kitabına sarılmak, Rasûlullah (sav)’ın sünnetine uymak, helal yemek, insanlara eziyet etmemek, günahlardan kaçınmak, tevbe etmek, üzerine düşen hakları yerine getirmek.*“ Cüneyd Bağdâdî (ö: 297/909), bu hususta, *“Bu ilmimiz kitap ve sünnetle kayıtlanmıştır. Sülûkundan önce Kur’an okumayan, hadis yazmayan, fıkıh öğrenmeyen kimseye uymak câiz değildir. Bizim ilmimiz Rasûlullah’ın ilmiyle kenetlenmiştir”* der. Haris Muhâsibî (ö:243/857) aynı görüşü paylaşır ve *“Kalbî amellerden kalbine bir hâtır gelen kimse hemen kitap ve sünneti bunlara delil getirsin”* der. Sünnete uyma, sünnetle amel etme hususunda sûfilerden bu gibi sözler vârid olmuştur. Hatta sünnete uygun az amelin sünnete uymayan çok amelden daha makbul olduğu, sünnete uymaksızın amel edenin amelinin bâtil olduğu, kitap ve sünnetin şahitlik etmediği her vecdin bâtil olduğu, sünnete uymanın Allah sevgisinin bir alâmeti sayıldığı, divânu’r ricâle (Allah’ın adamları arasına) girmenin ölçüsü olduğu, iman nurunun sebebi olduğu, bâtinî selâmetin alâmeti sayıldığı bir kısım sûfiler tarafından kabul edilmektedir.³

Mutasavvıfların tam bir muhaddis gibi hadis ilmiyle meşgul olduklarını söylemek de oldukça zordur. Hadislerin sıhhatleri konusunda muhaddislerin gösterdikleri titizlikleri göstermemeleri, aslı tam olarak tespit edilemeyen bir takım rivayetleri eserlerine almaları, hadislerin lafızlarından çok manalarına itibar etmeleri gibi sebepler yüzünden çoğu zahid ve muhaddisler tarafından eleştirilere hedef olmuşlardır. Serî es-Sakatî’nin (ö:257/871) yeğeni Cüneyd el- Bağdâdî’ye söylediği; *“Sûfi muhaddis değil, muhaddis sûfi ol”* şeklindeki nasihatı iki ilim dalı arasındaki ilişkinin niteliğini özetlemektedir. Bu ilke tasavvuf yoluna girmek

³ Yıldırım, a.g.e., s. 20-21.

isteyen bütün Müslümanlara rehber olmalıdır. Dolayısıyla hadise dayanan tasavvuf anlayışı daha ilmî ve daha Muhammedî olacaktır.⁴

Mutasavvıfların hadise olan ilgileri ilk devirlerde hadis rivayeti ve bu rivayetlerin nasihat vesilesi olarak değerlendirilmesi tarzında iken, daha sonraları *işârî* anlamda şerh şeklinde ortaya çıkmıştır. Mutasavvıfların yazdığı tasavvufî hadis şerhlerinin amelî tasavvufa yönelik olanları tasavvufun nazarî ve fikrî tarafına ağırlık verilerek yazılanlarından çoktur. Mutasavvıflar genellikle kırk hadis geleneğine bağlı kalarak kırk hadis mecmua ve şerhleri te'lif ettikleri gibi, bir tek hadis için şerhler de yazmışlardır. Elde mevcut muteber hadis kaynaklarını tasavvufî üslupla şerhedenler ise çok azdır. Buna örnek olarak Ebû Cemre el-Ezdî'yi zikredebiliriz. Mutasavvıfların tasavvufî hadis şerhi konusunda yazdıkları eserler, sayı itibarıyla tasavvufî tefsirlerden az değildir.⁵ Pek çok sûfî, hadis alanındaki muktesebâtını kitaplaştırmış, bu alanda eserler vermiş ve pek çoğu günümüze kadar gelmiştir. Bunlar arasında Ma'ruf-i Kerhî (ö:200/815), Hâris Muhasibî (ö:243/857), Hakim Tirmizî (ö:285/898), Abdullah Ensarî (ö:481/1089), Abdurraûf Munavî (ö:1031/1622), İsmail Hakkı Bursevî (ö:1137/1725)⁶ ve tezimizin konusunu teşkil eden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî sayılabilir. Tezimizde Gümüşhanevî, dönemin geleneği içerisinde hayatı ve eserleriyle birlikte ele alınacaktır.

⁴ Seyit Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı, Bursevî Örneği* Ensar Yay., Konya 2004, s. XXVI.

⁵ Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİFY., İstanbul, 1990, s. 14.

⁶ Abdullah Aydın, *Bir Hadisçi Olarak Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî*, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, (Hazırlayan: Necdet Yılmaz), Seha Yay., İstanbul, 1992, s. 63.

I. BÖLÜM
19. YÜZYIL OSMANLI DÖNEMİ

A. SİYASİ-SOSYAL DURUM

“Son devir Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı 19. Yüzyıl, bütün Osmanlı câmiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asırdır, geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur.”⁷

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî 1813-1893 yılları arasında, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında yaşamıştır. 19. yüzyıl, imparatorluğun dağılma sürecine girdiği, içte ve dışta buhranların yaşandığı, bununla birlikte devletin ve toplumun her alanında batılı tarzda reformların yapıldığı bir dönemdir. “19. yy. Osmanlı’sı her alanda değişen tarz-ı hayatın yani döneminin adını da bilinçlice koymuştur: *Islahat Devri, Tanzimat Devri, Usûl-i Cedîd...* Kurumlardaki değişimler toplumun dokusunu da etkilemiş, gerçekte bu asır, hukuk ve eğitim de dâhil her alanda eski ve yeninin birlikte yaşandığı bir kültürel dualizm asrı olmuştur.”⁸

Gümüşhanevî’nin yaşadığı dönemin siyasi panoramasını daha yakından görmek için dönemin padişahlarını ve genel olarak icraatlarını gözden geçirmek yararlı olacaktır:

- II. Mahmud (1808-1839)
- I. Abdülmecid (1839-1861)
- I. Abdülaziz (1861-1876)
- V. Murad (1876-1876)
- II. Abdülhamid (1876-1908)

III. Selim’in katli sırasında ölümden dönmüş olarak darbeler ve karşı darbelerle başlayan *II. Mahmut* saltanatı aynı yoğunlukta devam etmiştir. Yeniçeri isyanları, merkezi idareyi zaafa uğratan zorba idareciler ve ayanların tedibi, Sırp ve Yunan milliyetçi ayaklanmaları, İran ve Rus savaşları ve özellikle Mısır valisi

⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 32.

⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 17, 27.

Mehmet Ali Paşa'nın isyanı devrini işgal eden önemli gelişmeler arasındadır. Bütün bunların içinde devletin yeniden yapılanmasıyla ilgili hayati önem ve zaruret arz eden köklü ıslahatların sürdürülmesi saltanat döneminin belirgin özelliğini oluşturur.

Dış politikada Fransız yanlısı bir politika takip edildiğinden, devlet Rusya ve İngiltere ile savaş halindeydi. Ruslar'la savaş Bükreş antlaşmasına kadar sürmüştü, bunun neticesinde Ruslar'a bazı önemli haklar tanınmış, Kafkaslar'daki Rus ilerlemesi kabul edilmiş, Sırp'lar'a özerklik verilmesi kaçınılmaz olmuştu. Bu gelişmelerin ardından bağımsız bir Yunan devletinin kurulması, Balkanlardaki diğer uluslar üzerinde yükselmekte olan milliyetçilik akımlarına hız kazandırdı. 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali, dağılma ve parçalanmanın sömürgeci-emperyalist cepheden gelen tehlikesini gözler önüne serdi. Öte yandan, II. Mahmut'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile giriştiği mücadele parçalanma tehdidinin doğudan ve bir Müslüman güç tarafından gelmesi açısından ayrı bir önem arz ederek ve yalnızca saltanatını sarsmakla kalmadı, bir hanedan değişikliği tehlikesini de ciddi olarak gündeme getirdi. Mücadelenin Avrupa Devletlerinin müdahalesine yol açması Mısır meselesiyle birlikte boğazlar meselesinin de ortaya çıkmasına sebep oldu. Neticede Rusya ile Hünkâr İskelesi anlaşması imzalanarak bu devlete boğazlar üzerinde önemli haklar ve diğer Avrupa Devletleri karşısında üstünlük tanındı.⁹

II. Mahmut, kaynağı kendisi olan yetkilerin dışında diğer bütün yetkileri kaldırmayı ve sultanın iradesini başkentte olduğu kadar eyaletlerde de tek otorite kaynağı kılmayı istiyordu.¹⁰ Kendinden önceki dönemlerde olmayacak derecede Osmanlı toprakları üzerinde ağırlığını hissettirmeyi başardı. Vakâ-i Hayriyye olarak bilinen Yeniçeri ocağının ilgasıyla devrinin son on üç yılına damgasını vuran reformların önünü açtı. Yeniçerilere desteğiyle tanınan Bektaşî tarikatını kovuşturmuş, yerine Nakşî ve Mevlevîleri desteklemiştir. Çağdaş bir ordu tesis etmeye çalışmış, kamuoyu tepkisini ölçmek amacıyla Takvim-i Vekayî çıkarılmaya başlanmış, kılık kıyafete yenilik getirilmiş, merkezileşmenin yerleşmesi için yeni idari organlar tesis edilmiş, Batılı tarzda hizmet veren yeni

⁹ Kemal Beydilli, *Mahmud II*, DİA, Ankara, 2003, c. 27, s. 253-254, Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, AÜ. Basımevi, Ankara, 1988, s. 24.

¹⁰ Bernand Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 79.

nazırlıklar, meclisler ve müdürlükler oluşturulmuştur. Nüfus sayımı ve mülk yazımı gerçekleştirilmiş, tımar sistemi kaldırılmış, vakıf sistemi nezarete bağlanmıştır. Eğitim alanında da reformlar yapılmıştır.¹¹

II. Mahmut'tan sonra yerine oğlu *Abdülmecit* geçmiş, bu dönem de iç ve dış siyaset açısından oldukça çalkantılı geçmiştir. Öncelikle Mısır meselesinin ikinci safhası olan Nizip mağlubiyeti vahim bir hal almış, Avrupa Devletleri bu durumdan yararlanmış ve Osmanlı Devleti yeni bir dönem başlayarak bir bakıma Avrupa'nın vesayeti altına girmiştir. Mısır meselesinde Avrupa'yı memnun etmek maksadıyla reform programı hazırlanarak 1839'da Mustafa Reşid Paşa tarafından *Gülhane Hatt-ı Hümayun'u* veya *Tanzimat Fermanı* ilan edilmiştir. Tanzimat devrini açan bu belge, milli hakimiyet prensibini kapsamakla birlikte, şahsi ve mülkî emniyeti, bir kısım hakların korunması gibi esasları kabul ederek devlet ile fert arasındaki münasebetleri tayin edecek kanunların çıkartılacağını vaat ediyordu. Bazı iç ve dış olaylar sonucu ilan edilen Tanzimat Fermanı keyfi idareye son vermeyi de amaçlıyordu.¹²

1856'da Ruslar'la yapılan Kırım Savaşı'nda Osmanlı'ya destek veren Avrupa Devletleri bunun karşılığında padişahı Tanzimat Fermanı'nı tamamlayan Islahat Fermanı'nı almaya muvaffak oldular. Islahat Fermanı Paris Kongresi başlamadan ilan edildi. Osmanlı tebaası olan gayri müslimlere savaştan önce Ruslarınkinden daha fazla haklar veren ve Batı sermayesinin Türkiye'ye girmesini kolaylaştıran fermanla, Batılı devletlere müdahale etme hakkı vermiş olundu. Abdülmecit dönemi ıslahat tarihi açısından büyük önem taşır. Padişahın farklı unsurları Osmanlıcılık etrafında birleştirmek istemesine karşılık gayri müslim tebaanın milliyetçilik duygularının fermanın getirdiği imtiyazlarla desteklenmesi, dini, iktisadi, milli haklara kavuşan azınlıkların Batılılarca himaye edilmeleri, böyle bir birliğin kurulmasını imkansız hale getirdi. Başta demiryolları olmak üzere, Avrupa'daki tüm medeniyet vasıtalarını almak isteyen padişah, II. Mahmut dönemindeki nezaret ve meclislere yenilerini ekledi. Taşra teşkilatı Fransız sistemine göre yenilendi. Eğitimde de önemli adımlar atılarak yeni okullar tesis edildi. Ancak bu hukuk alanıyla birlikte eğitimde de bir ikilik meydana getirdi. Medreseler eski düzenleriyle şeyhülislama verilirken, yeni kurulan okullar Maarif

¹¹ Beydilli, *a.g.m.*, s. 354, 355; Lewis, *a.g.e.*, s. 91-98.

¹² Cevdet Küçük, *Abdülmecid*, DİA, t.y., y.y., c. 1, s. 259-262.

Nezaretine bağlandı. Maliyede de önemli ıslahatlar yapıldı. Ancak 1848 yılından itibaren maliye gittikçe kötüleşti, Kırım Harbi'nin ağır masraflarını karşılamak için ilk defa dışarıdan borç alındı. Bunlar artarak devam etti, önemli kaynaklar ipotek altına alındı. Mali imkânsızlıklar ve gayri müslim tebaya verilen geniş imtiyazlardan doğan hoşnutsuzluk memleketi tekrar karışıklığa sürükledi, isyanlar çıktı. Avrupa bu durumu fırsat bilip iç işlere karışmaya devam etti.¹³

Abdülmecid'den sonra yerine kardeşi Abdülaziz geçti ve 1861-1876 yılları arasında devleti idare etti. Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde devletin durumu son derece karışıktı. İçerde mali buhran, dışarıda ise ayaklanmalar yaşanmaktaydı. Avrupa devletleri bunları bahane ederek müdahalelerini artırıyordu. Rusya ise Balkanlar'daki tahriklerini yoğunlaştırıyor, Hersek, Bosna ve Bulgaristan'da ayaklanma çıkarıyordu. Abdülaziz'in böylesine yoğun dış meselelerle geçen saltanatı döneminde iç meselelerin halledilmesinde de pek başarılı olduğu söylenemez. Islahat ve kalkınma alanlarında yaptığı işler daha çok sadrazamlığa getirdiği kişilere göre değerlendirilmelidir. Abdülaziz, Rusya'ya karşı askeri yatırımlara önem verdi, borçlanmalarla düzenlenen devlet bütçesinden milyonlarca lira bu uğurda harcandı. Ulaşım ve haberleşme alanlarında da önemli ilerlemeler kaydedildi. Eğitim alanında yeni okullar açıldı, teknik ve mesleki eğitime ağırlık verildi. İdari ve hukukta da gelişmeler yaşandı, Tanzimat'tan beri yürütülen batı usulünde kanunlaştırma faaliyetleri bu dönemde de devam etti. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hazırlandı. Yabancılar mülk edinme hakkı tanındı. Bankacılık alanında da önemli atılımlar yapıldı. Sultan Abdülaziz zamanında yapılan yeniliklerin birçoğu Batılı devletlerin baskıları sonucu gerçekleşmiştir. Ancak bunları yetersiz gören Türk aydınları bir muhalefet cephesi oluşturdu. *Yeni Osmanlılar* adını alan grup daha sonra faaliyetlerini yurt dışında devam ettirdi. Ancak Abdülaziz döneminde uygulanan yanlış maddi politika neticesinde devlet iflasın eşiğine geldi. Sultana karşı oluşan muhalefet cephesinin hal' kararı almasıyla padişah tahttan indirildi, daha sonra da köşkünde bilek damarları kesilmiş halde bulundu.¹⁴

Abdülaziz'den sonra yerine V. Murat geçirilmiş, ancak akıl sağlığının yerinde olmadığı anlaşıncı II. Abdülhamit padişah olmuştur.

¹³ Küçük, *a.g.m.*, s. 259-262; Lewis, *a.g.e.*, s. 107-115.

¹⁴ Küçük, *a.g.m.*, s.180-182; Lewis, *a.g.e.*, s. 120-123.

Abdülhamit'in meşruti idare kurma sözü vererek tahta geçtiği sırada devlet en buhranlı günlerini yaşamaktaydı. Bosna Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına Sırbistan ve Karadağ da eklenmiş, ancak maddi imkansızlıklar nedeniyle bastırılamamaktaydı. Bu arada Batılı devletlerle yapılacak İstanbul Konferansı öncesinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan *Kanun-i Esasi* ilan edildi. Batılı Devletler İstanbul Konferansı'nda reddedilen isteklerini daha sonra Londra Konferansı'nda da sundular. Bu teklifler de aynı şekilde reddedilince Rusya, beraberindeki Romenler, Sırlar, Karadağlılar ve Bulgarlarla birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş açtı.¹⁵

Anayasanın ilan edildiği yıl Balkanlar'da başlayan kıpırdanmalar devam etti, 1804-1813 Sırp isyanı ile başlayan ayaklanmalara Yunan, Bulgar, Boşnak ve Romenler de katıldı.¹⁶ Mali ve askeri yönden kötü durumda olan devlet dışarıdan da yardım alamadı. Türk orduları cephelerden çekilmeye başladı. Memleketin son derece karışık günler yaşadığı bu sırada bu konularda tek karar organı olan mecliste tam bir anarşi hüküm sürmekteydi. Farklı milliyete mensup mebuslardan oluşan mecliste herkes kendi milletinin problemi ile ilgileniyordu. Nihayet padişah 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak tatil etti. Bu tarihten itibaren meşruti devlet şekli itibari olarak kullanılmakla birlikte, devlet idaresi yavaş yavaş II. Abdülhamit'in eline geçmeye başladı. Tarihe 93 harbi olarak geçen Osmanlı-Rus savaşı sonunda Ayastefanos antlaşması imzalandı. İngiltere Rusya'yla yaptığı gizli anlaşma neticesinde bu antlaşmanın milletlerarası bir konferansta gözden geçirilmesini isteyerek Berlin Konferansı'nı düzenledi. İmzalanan Berlin Antlaşması'yla pek çok toprak kaybedildiği gibi, Rusya'ya karşı ağır bir savaş tazminatı ödendi. Ayrıca Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması diğer devletlerin bu konudaki faaliyetlerini de artırdı. İngiltere'nin teşvikiyle Bosna Hersek'in yönetimi Avusturya'ya bırakıldı. 1881'de Fransa Tunus'a, ertesi yıl İngiltere Mısır'a el koydular, Bulgarlar da Doğu Rumeli eyaletini işgal ettiler.¹⁷

II. Abdülhamid devletin bu duruma gelme sebebini uygulanan yanlış dış politikaya bağlamaktaydı. Dış politikada karşılaştığı güçlükler bilhassa yabancı

¹⁵ Lapidus İra M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev.: Safa Üstün, MÜİFY., İstanbul, 1996, s. 63-66.

¹⁶ Lapidus, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁷ Cevdet Küçük, *Abdülhamid II*, DİA, c. 1, s.180-182; Lewis, *a.g.e.*, s. 174-180.

devletlerin içerde birtakım olaylar çıkartmaları padişahı sıkı bir rejim uygulamaya sevk etti. Çünkü i politikadaki çalkantıları kontrol etmeden dağılmakta olan bir imparatorluktaki çeşitli menfaat gruplarını ve siyasi faaliyetlerini zapturapt altına almadan yönetmek mümkün değildi. Padişah devlet idaresini yavaş yavaş Yıldız Sarayı’nda topladı. Kuvvetli bir hafiye teşkilatı kurdu. Avrupa’daki bölücü yayın faaliyetlerine karşı sıkı bir sansür uyguladı. Abdülhamid, ekonomik alanda kendisinden önceki padişahlardan devraldığı dış borçları temizlemeye öncelik verdi. Ancak Dyn-u Ummiyye’nin kurulmasıyla mevcut borçlara yenileri eklendi, uygulanan ekonomik programlar borçların temizlenmesine yetmedi.¹⁸

Abdülhamid’in en başarılı yönü dış politikasıdır. 1878’den XX. yüzyıl başlarına kadar bağımsız bir politika izledi. Hiçbir devletle devamlı anlaşmaya girmedir. Denge politikası izleyerek büyük devletleri mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayırabilmek için çeşitli diplomatik faaliyetlere girişti. Dış tehlikeler karşısında devletin tabii dayanağı olarak gördüğü Müslüman tebaaya öncelik verme siyasetini benimsedi. Milliyetçilik akımına karşılık Panislamizm politikası ile karşı koymaya çalıştı. Müslümanlar arasında birliği sağlamak amacıyla dinî propagandaya girişti. Bu konuda tarikat şeyhlerinden ve nüfuzlu kabile reislerinden de faydalandı.¹⁹

Eğitim, bayındırlık ve tarım alanlarında olumlu gelişmeler görüldü. İmar ve bayındırlık faaliyetleri kapsamında demiryolları, şose şebekeleri, tramvaylar, rıhtımlar, telgraf hatları yapıldı.²⁰

İ ve dış politikada meydana gelen aksaklıklardan etkilenen genç memur ve subaylar İttihat ve Terakki Komitesinin başı çektiği bir muhalefet cephesi oluşturdular ve padişahı Kanun-i Esasi’yi ilan etmeye zorladılar. Padişah 23 Temmuz 1908’de anayasayı tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan etti. II. Meşrutiyet adı verilen bu olay beklenenin aksine imparatorluğun dağılmasını daha da hızlandırdı. Meclis ise muhtelif Osmanlı milliyetlerinin Türklüğe karşı mücadele alanı haline geldi. İttihatçı hkmetlerin sorumsuz icraatları i huzursuzluğu artırdı ve muhalefet cepheyi kuvvetlendirdi. Bu cephenin basını kullanarak

¹⁸ Küçük, *a.g.m.*, s. 219; Aybars, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹⁹ Küçük, *a.g.m.*, s. 220; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ağ Yay., İstanbul, 1989, c. 12, s. 61-62.

²⁰ Küçük, *a.g.m.*, s. 221.

yaptıkları propagandalar neticesinde büyük bir ayaklanma patlak verdi. Tarihe *31 Mart Vakası* olarak geçen bu ayaklanma kanlı olaylara sebep oldu. Hareket ordusunun ayaklanmayı bastırma da muhalif sesler yükseldi ve padişahın hal'ine karar verildi.²¹ Böylece Abdülhamid devri sona ermiş oldu.

²¹ Küçük, *a.g.m.*, s. 222.

B. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ilmi ve kültürel durumunu anlayabilmek öncelikle dönemin eğitim kurumlarını tanımakla gerçekleşir. Bu yüzden Gümüşhanevî'nin ilmi kişiliğinin iki yönünü oluşturan hadis ve tasavvuf ilimlerinden önce dönemin, dolayısıyla Gümüşhanevî'nin, hangi süreçlere şahid olduğunu görmek yararlı olacaktır.

Oldukça hareketli siyasi gelişmelere sahne olan imparatorluğun en uzun yüzyılında eğitim alanında da hareketlilik hissedilmekteydi. Osmanlı'da genel olarak eğitim medrese eğitimi ve medrese dışı eğitim olarak ayrılmış durumdaydı. Geleneksel eğitim veren ve dini ilimler öğreten medreseler, 19. yüzyılda da yaygın eğitim kurumlarındandı. Ancak medreselerden tabii ilimler, felsefe, yüksek matematik gibi dersler çoktan kaldırılmıştı. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da yüz altmış altı faal medresenin bulunmasından medreselerin yaygın eğitim kurumları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ülkenin en üstün eğitim kurumların bulunduğu, binlerce yerli yabancı öğrencinin tahsil gördüğü başkent İstanbul, o dönemde de bilim ve sanat merkezi olarak dikkat çekmiştir.²²

Eğitim sistemini düzeltmek adına 18. yüzyılda başlatılan ıslahat hareketleri bu yüzyılda da batılı eğitim kurumlarını egemen kılmak suretiyle devam etti. II. Mahmut döneminde eğitim alanında reformlar yapılarak yeni okullar açılmış, yurtdışına ilk kez öğrenci gönderilmiş, yabancı dil öğrenme ve tercüme faaliyetlerine önem verilmiştir. II. Mahmut döneminde açılan okullar genellikle yeniçerilerin yerine kurulan askerî nitelikli okullardır. Tıbhâne-i Âmire, Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şahane, Tâlimhane, Mekteb-i Ulûm-i Harbiyye, Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane, Harbiyye, Tercüme Odası ve Lisan Mektebi kurulan okullar arasındadır.²³

19. yüzyılda Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde medreselerin ve genelde ilmiye sınıfının toplum ve yönetimdeki yerinin giderek zayıfladığı görülür. Bu yüzyılda medreseler ne kendini ıslah etmeye ne de devlet tarafından ıslah edilmeye rıza gösterecek zihniyete sahip değildi. Tanzimata kadar kendi hallerine

²² Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1989, s. 400-401.

²³ Beydilli, *a.g.m.*, s. 354 v.d.

bırakılan medreselerin problemlerine karşı çeşitli mektepler kurularak eğitim ve öğretim sistemine çözüm aranmıştır. Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahhane-i Mamure, Mekteb-i Ulûm-u Edebiyye, Dâru'l-muallim-i Rüşdî, Mekteb-i Sultanî açılan okullar arasındadır.²⁴ Abdülaziz döneminde Tanzimat sonrası başlayan gelişmeler doğrultusunda yabancı okulların ve medreselerden ayrı mekteplerin açılmasına devam edilirken, medreselerin ıslahına yönelik bir çalışma bulunmamaktadır.²⁵ Bu yüzyılda her alanda görülen ikilik bu şekilde eğitimde de kendini göstermiştir. Bir yanda geleneksel eğitim metodlarıyla eğitim veren medreseler, diğer yanda açılmaya çalışılan yabancı dil ve müspet ilim ağırlıklı Batılı eğitim kurumları vardı.²⁶ Tanzimattan sonra Batı tarzında eğitim ve öğretim başlıca eğitim yöntemi haline geldi. Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden, eğitimin bu gelişmelerdeki rolünü çok iyi anlayan II. Abdülhamid'in saltanat döneminde, kendi gelirleriyle ayakta duramayan medreselerin yeni usullerle eğitim veren okullara dönüştürülmesine hız verildi. Yüksek okullar açıldı, ilk ve orta öğretime de önem verildi. Müze, kütüphane gibi kültür müesseseleri kuruldu. Ticaret, ziraat ve sanayi okulları açıldı.²⁷ O döneme kadar açılan yüksek okulların kapanmalarının başlıca nedeni olan orta dereceli okullarda yetişen öğrenci azlığı meselesine çözüm aranarak kızların öğretime ağırlık verilmiş, kız okullarının sayısı artırılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, 19. asrın son çeyreğinde okuma yazma bilme oranı belirgin bir artış göstermiştir.²⁸

Dini eğitim veren kurumların başında medreseler gelmekteydi. Zira Osmanlı'da başlangıçtan XX. yüzyılın başlarına kadar tahsil olunan ilim dalları büyük ölçüde dini nitelikli idiler. Bunun yanında halkın dini açıdan bilgilendirilmelerinde bizzat cami mekanlarının, tekke ve tarikatlerin, daha umumi bir ifade ile tasavvuf erbabının faaliyetlerinin medreseler kadar etkin oldukları

²⁴ Dursun, *a.g.e.*, s. 401.

²⁵ Halis Ayhan, *Tanzimat Sonrası Din Eğitimi ve Öğretimi*, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 218.

²⁶ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 193, 198.

²⁷ Küçük, *a.g.m.*, s. 221.

²⁸ Ayhan, *a.g.m.*, s. 218. Ayrıntılı bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara, 1962, c. 8, s. 375-389; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 12, s. 456-490.

söylenebilir. Büyüklük ve çeşitlerine göre zaviye, tekke, rıbat, dergah, âsitâne gibi adlar alan, tarikat müesseseleri de yaygın durumdadır.²⁹

Dönemin ilmî durumunda etkili olan kurumlar hakkındaki bu genel değerlendirme sonrasında, Gümüşhanevî'nin ilmî kişiliğinin iki yönünü teşkil eden tasavvuf ve hadis ilimlerinin genel durumlarını görmek yararlı olacaktır:

²⁹Fahri Ünan, *Osmanlı Medreselerinde Din Eğitimi ve Öğretimi*, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 192-193.

1. TASAVVUF İLMİ AÇISINDAN GENEL DURUM:

19. yüzyıl Osmanlı döneminin çalkantılı siyasi ortamında kuşkusuz her alanda ve ilimde olduğu gibi tasavvufî açıdan da önemli gelişmeler yaşandı. Bu gelişmeler müstakil bir çalışmanın konusu olduğundan bu bölüm, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin ilgili olduğu tarikatlar ekseninde ele alınmaya çalışılacaktır.

Genel olarak bakıldığında, 19. yüzyılda kimi tarikat kollarının tesir halkaları küçülürken, birçok yeni kollar da tarih sahnesine çıkmıştır. Şâzeliyye'nin bir kolu olan ve Cezayir-Fas bölgesinde yayılan *Derkâviyye*, tarikatlar tarihinin en büyük eseri olan *Tibyan*'ın yazarı Haririzade Kemalettin Efendi ve Bursalı Mehmed Tahir'in bağlı olduğu *Melâmiyye*, ve bu yüzyılda Ortadoğu ve Osmanlı'da hızla yayılan *Halidiyye* bunlardan birkaçıdır.³⁰ Anadolu'da ise, Halidiyye başta olmak üzere Halvetiyye, Kâdiriyye, Rıfaiyye, Şâzeliyye, Mevlevilik, Melâmilik ve Bektaşilik yaygın olan tarikatlar arasındadır.³¹

19. yüzyıl tasavvuf tarihini ilgilendiren en önemli olaylardan biri, 1826'da Yeniçerilikle birlikte, Bektaşilik tarikatının da kaldırılmış olmasıdır.³² Yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından sünnilige ve şeriat esaslarına saygı göstermedikleri, Müslümanların ahlakî dejenerasyonuna neden oldukları gerekçesiyle Bektaşiler'in *şer'an ve siyaseten* Osmanlı topraklarından silinmesine karar verilmişti.³³ Saray, Bektaşiliği yasakladıktan sonra bu tarikatın ordudaki fonksiyonlarını yerine getirmek üzere Mevlevîliğe, halk seviyesindeki hizmetleri de Nakşibendîliğe devretmişti. Bektaşî tekkeleri daha çok Nakşibendiyye'ye mensup şeyhlerin idaresine verilmişti.³⁴

³⁰ Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., İstanbul, 2004, s. 283-287.

³¹ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 853 vd.

³² Lewis, *a.g.e.*, s. 402.

³³ Butrus Abu Manneh, *19.Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddîdilik*, Çev: Hür Mahmut Yücer, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2004, sayı: 12, s. 285.

³⁴ Kara, *a.g.e.*, s. 278-279.

Hâlid el-Bağdadî'nin (ö.1827) Anadolu'ya gönderdiği halifelerinin faaliyetleri sonucunda³⁵, 19. yüzyılda Halidiyye her sahada dönüşüm geçiren Anadolu'nun her yerinde ve meselesinde rol almaya başlamıştır. Daha çok ilmiye sınıfı ve medrese erbabı arasından çıkan Halidiler, herhangi bir mekana bağlı kalmadan medrese, cami veya evlerinde tarikat neşrinde bulunmuş, dinî-tasavvufî hayata canlılık getirmiştir.³⁶ Hâlidîlerin toplumun her tabakasında hızla yükselişe geçmesi, bütün iktidarın kendi elinde merkezileşmesini ve eyaletlerde eşraf, başkentte yeniçeriler ve dervişler olmak üzere bütün aracı otoritelerin ortadan kaldırılmasını hedefleyen II. Mahmut'u harekete geçirdi. Hâlidiler, 1828'de tarikatın tarihindeki en kapsamlı sürgünle Sivas'a sürüldüler.³⁷ Buna neden olarak padişahın zamanına göre oldukça ileri ve cesur sayılan adımlarının önünde Halidiler gibi şeriata sıkı sıkıya bağlı bir tarikatın muhalefetine engel olmak, muhtemel Halidi-Bektaşî mücadelesini yatıştırmak veya o dönemde Halidiler arasında vuku bulan iç çekişmeleri durdurmak amaçlanmış olabilir.³⁸ Esasında halk arasından geniş kabul gören ve sayıları hızla artan Hâlidîler, siyasi görev üstlenmeye en istekli siyasi gruplardan biridir. Bu özellikleriyle değişik zaman ve bölgelerde siyasi, sosyal ve ekonomik şartlardan rahatsız olan Müslüman kitleleri harekete geçirebildiler. Buna örnek olarak Rus yayılmasına karşı gösterilen Kuzey Kafkasya direnişi gösterilebilir. 1826-27'li yıllarda Halidilerin İstanbul'da dönemin *rical ve ulemasından sahib-i rütbe ve ikmal çok sayıda kişiyi etkiledikleri, İstanbul kübera ve ulemasından haylice zevatın intisabı ve adedi ihvanın çoğalmaya başlaması* kaynaklarda yer bulan ifadelerdir. Dönemin önde gelen Halidîleri arasında Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım (ö.1846), Keçecizade İzzet Molla (ö.1829) gibi ilmiye mensupları ile Gürcü Necip Paşa ve Mustafa Safvetî gibi bürokratların isimleri sayılabilir.³⁹ Ulema arasında tarikatı gereksiz ve lüzumsuz olarak görenlerin yanında bir mürid olarak meşayih ile samimi münasebetlerin içinde olanlar da vardı. Bunların en son temsilcilerinden biri Şâzelî icazetnamesine sahip olan ve Cemiyet-i Sûfiyye'nin üyelerinden

³⁵ Süleyman Uludağ, *Hâlidîyye*, DİA, İstanbul, 1997, c. 15, s. 295.

³⁶ Yücer, *a.g.e.*, s. 854.

³⁷ Rüya Kılıç, *Osmanlı Devletinde Yönetim-Nakşibendi İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri*, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2006, sayı: 17, s. 109.

³⁸ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Yay., 1984, s. 152-153.

³⁹ Kılıç, *a.g.m.*, s. 103-106.

Kelam ve İslam Felsefesi hocası İsmail Hakkı İzmirli'dir (ö.1946). Diğeri ise Melâmî-Şabanî Âmiş Efendi'nin damadı Ahmed Naim Efendi'dir.⁴⁰

Devletin Bektaşilik'le birlikte bütün tarikat ehline karşı daha dikkatli, mesafeli ve endişeli bakış açısı Abdülmecid ve Tanzimatla birlikte son bulmuştur. 1866 yılında *Meclis-i Meşâyih* adıyla şeyhülislamlığa bağlı olarak bir kurum oluşturulmuştur. Bu meclis, Osmanlı ülkesindeki bütün tekke ve tarikatların yönetim ve denetimini üstlendiği gibi, tasavvufi düşüncenin gelişmesi ve yayılması için gereken tedbirleri alıyordu. Ancak devletin maddi durumunun bozulmasıyla, tekke vakıflarına müdahaleler artmış, vakıfların kontrolü Evkaf Nezareti'ne, tarikat erbabının işleri de Meclis-i Meşayih'e bağlanmakla çift başlı bir idare tarzı geliştirilmiş, neticede bu kurum ile tekkeler bütün imtiyaz ve muafiyetlerini kaybetmiştir. Bir anlamda, halkın nabzını tutan ve kimi zaman kendi iç çekişmeleri sarayı rahatsız eden tekkelerin ortak hareket etmesi sağlanarak politize etme yoluna gidilmiştir.⁴¹

Abdülmecid döneminde Hâlidîler'in başkentteki etkisi artmıştır. Sultanın tahta geçtikten sonra Hassa Ordusu'nda göreve tayin ettiği hocası -aynı zamanda Gümüşhanevî'nin de hocasıdır- Şehrî Hafız Efendi bir Halidî idi. Aynı dönemde yine Gümüşhanevî'nin şeyhleri olan Abdülfettah el-Akrî ve el-Ervâdî İstanbul'da aktif olarak tarikat neşrinde bulunmuşlardır. Halidiyye içinde Gümüşhanevî gerek İstanbul başta olmak üzere İstanbul topraklarında gerekse günümüze kadar ulaşan siyasi etkileri açısından ayrı bir yere sahiptir. Gümüşhanevî, Bâbîâli'ye yakınlığından ve başkentte etkin bir nüfuza sahip olmasından dolayı Sadrazam Âli Paşa, Boşnak Şeyhülislam, Ferid Paşa ve Kıbrıslı Mehmed Paşa tarafından şikâyet edilip İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmiştir. Bu şikâyetler sürgünle sonuçlanmasa da halifesi şeyh Ömer Ziyaeddin Dağıstani (ö. 1920) onun kadar şanslı olmayacaktı. Nitekim 1909'da 31 Mart Vakası'na katılmakla suçlanan Dağıstanî, ömür boyu kalebentliğe mahkum edilmiş, daha sonra Medine'ye sürgüne çevrilmişti. Buradan Mısır'a geçen Dağıstanî bir süre daha İstanbul'a dönemeyecekti. 1860'ların ortalarında Hâlidiler, Tanzimat reformlarında şeriata uygunluktan sapma görerek protesto olaylarına katılıp tepkilerini gösterdiler. Diğer taraftan II. Abdülhamid'in İslami vurgu ve Müslümanlar arası dayanışma

⁴⁰ Kara, *a.g.e.*, s. 305.

⁴¹ Kara, *a.g.e.*, s. 289, 295, 311. Ayrıca bkz: Gündüz, *a.g.e.*, s. 203 vd; Yücer, *a.g.e.*, s. 853 vd.

konusundaki politikasını desteklemekteydiler. Benimsediği İslami politika konusunda Abdülhamid'in belki de en önemli Nakşibendî ortağı Gümüşhanevî'ydi. Onun sohbet ve derslerine Abdülmecid, Abdülaziz ve Abdülhamid'in katıldığı ve Abdülhamid ile özel bir yakınlığı olduğu bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında Hâlidîlerin onu tahttan indiren Genç Osmanlılar hareketini büyük ölçüde desteklememeleri şaşırtıcı değildir.⁴²

Osmanlı'nın son döneminde tasavvuf ve tarikatların tarih sahnesinde siyasi ve toplumsal alanda oynadıkları rol gayet önemlidir. Bunun yanında 19. asrın ilim ve kültür tarihindeki yerleri de önem arz etmektedir. "En azından Tanzimat dönemine kadar büyük şehirlerin medrese hüviyetindeki tekkeleri kendi tarzlarında birer fikrî ve harsî merkez idiler. Cevdet Paşa tarafından adeta bir Dârulfünûn olarak tavsif edilen Murat Molla Dergahı, Kuşadalı İbrahim Efendi Tekkesi, ve Gümüşhanevî Dergahı bunlardan bazılarıdır."⁴³ Bununla birlikte, bu yüzyılda tekke kütüphanelerinde belirgin bir artışın olduğu görülmektedir. Asırlardır Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde irşad kandilini canlı tutan büyük âsitanelerde matbaanın bulunmadığı, devrin şartlarına göre zamanla artık gelişen kitap koleksiyonlarının bulunduğu bilinmektedir. Bunların başında, *Konya Mevlana Dergahı*, *Şeyh Sadrettin Konevî Dergahı*, *Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Âsitanesi*, *Yenikapı Mevlevîhanesi Kütüphanesi* ve *Bursa Mevlevîhânesi* bulunmaktadır.⁴⁴ Gümüşhanevî'nin Of, Çıraklık Karyesi'nde 1865'te kurduğu 800 kitaptan oluşan kütüphane, Erzurum Yakutiye Dairesinde 1870'de kurduğu 1876 kitaplık Ziyaiyye kütüphanesi, Of, Gümüşhane ve Trabzon'da açtığı 18.000 ciltlik dört kütüphanesi onun ilme ve ilim neşrine verdiği önemi göstermektedir. Bugün bu kitaplar Petersburg (Leningrad) Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁵

Nakşî-Hâlidî geleneğin ehl-i sünnet esaslarına riayeti ve şer'i esaslara dayanan bir tarikat anlayışına sahip olmaları, daha ziyade ulema ve medrese çevrelerinde yayılmalarını sağlamıştır. Müntesip ve halifeleri genellikle medrese menşe'li olan Hâlidiyye tarikatı ile tarikat erbabıyla ulema arasındaki münasebetleri yumuşatmış, devlet eliyle desteklenen bir tarikat haline gelmiştir.⁴⁶

⁴² Kılıç, *a.g.m.*, s.106-114.

⁴³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 177-178; Yücer, 90-102.

⁴⁴ Yücer, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁴⁵ Yücer, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 69.

Halidiyye'nin bu asırda Osmanlı topraklarında yayılmasını sağlayan Gümüşhanevî de aynı çizgiyi takip etmiştir. Tekkesinde hadis ilmini tedrise büyük önem vererek talebelerine *Râmûz* okutup icazet verdiği bilinmektedir. *Hâtimetü'l-muhaddisin* ünvanı ile anılan Gümüşhanevî'nin gayretleri ile dergâhı adeta bir *Dârulhadis* hüviyetine bürünmüştür. Bu çalışmalar yüzlerce hadis aliminin yetişmesine, birçoğunun huzur dersleri muhatap ve mukarrirliğine, bazılarının da *Dâru'l-hilâfeti'l-âliyye Medresesi* hadis ve hilafiyet dersleri müderrisliğine kadar yükselmesine sebep olmuştur.⁴⁷

19. yüzyıl tasavvuf tarihinde Mehmed Nuri Şemseddin, Mehmed Murad Efendi, Haririzade Kemalettin Efendi, Gazzizade Abdüllatif Efendi, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî gibi güçlü velûd mutasavvıflar yetişmiştir. Bunun yanında Konyalı Ali Behçet, Hoca Hüsameddin, Osman Selahaddin Dede gibi öğrenci yetiştirmeyi eser te'lif etmeye tercih eden mutasavvıfların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu asırda şiir yazmayan tasavvuf erbabı yok gibidir. Muhyiddin Arabî ve Mevlana Celaleddin Rûmî'nin fikirleri bu asırda da öncekilerde olduğu gibi rağbet görmüş, ömrünü *Fûsus*, *Fûtuhât* ve *Mesnevî* okutmaya adanmış hocalar çıkmış, bu eserleri okutmak için özel mekânlar inşa edilmiştir. Kimi camilerde *Mesnevî* okutmak üzere Mesnevîhanlık kadrosu ihdas edilmiş, sadece Mevlevîler arasında değil, Nakşî, Sa'dî, Kâdiriler arasından da Mesnevîhanlar çıkmıştır. Yaygın eğitimin her şeklinden yararlanan mutasavvıflar, *Mesnevi*'nin yanında *Kadı Beydavî*, *Bursevî* gibi tefsirler okutmuş, *Delâil-i Hayrât*, *Şifa-i Şerif*, *İhyâ-u Ulûmi'd-din* gibi dua, ahlak ve mev'iza kitaplarından icazetnameler vermişlerdir.⁴⁸ *Buhârî*, *Müzekki'n-Nüfus*, *Rûhu'l-Beyan* da rağbet gören eserler arasındadır.⁴⁹

Asrın sonlarına doğru meşayih arasında birden fazla tarikattan icazetli olmak (câmiutturûk) yaygınlaşmıştır. Tarikatlar arası ilişkileri müspet yönde geliştiren önemli bir unsur da tasavvuf kitaplarıdır. Tasavvuf klasiklerinden özellikle *Kuşeyri Risalesi*, *İhyâ*, *Âvârifü'l-Maarif* gibi eserler Osmanlı döneminde yaygın olan eserlerdi. Fakat bu birliği sağlayan temel iki kitap, Mevlana'nın *Mesnevi*'si

⁴⁷ İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiye Tarikatı*, Seha Yay., İstanbul, 1984, s. 65-66.

⁴⁸ Kara, *a.g.e.*, s. 310. Ayrıca bkz: Yücer, *a.g.e.*, s. 853 vd.

⁴⁹ Yücer, *a.g.e.*, s. 626.

ile İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'idir. Hemen her tarikat mensubu bu iki eseri tanır ve okurdu. Bu eserlerin tercüme ve şerhleriyle meşgul olan sufilerin tarikatlarına bakıldığı zaman bu yaygınlık hemen görülebilir. Gümüşhanevî'nin verdiği icazetnamelerden anlaşıldığına göre, müridlerine şu mutasavvıfların çeşitli eserlerini okutmuştur: Gazalî, İbn Arabî, Ahmed Bedevî, Abdülkadir Geylanî, İbrahim Desûkî, İbn Atâullah İskenderî, Ebu'l-Hasan Şazelî, Suhreverdi, Mekkî.⁵⁰

19. asır içerisinde az da olsa ümmî şeyhlere rastlanmakla birlikte, hemen hepsinin zamanın gereği olan eğitim kademelerinden geçtiği, birçoğunun ilmiye payesinin zirvesi olan Rumeli Kazaskerliğine çıktığı görülmektedir. Özellikle Uşşakiyye ve asrın ikinci yarısında yaygınlaşan Halidiyye meşayihinin çoğunun müderris, kadı, müftü gibi resmi görevleri yürüttüğü çoğu Anadolu şehirlerinde ilmi çalışmaların onların omuzlarında yükseldiği görülmektedir.⁵¹

Bu yüzyılda, Bedeviyye, Şaziliyye, Desûkiye, Senûsiyye gibi Kuzey Afrika kökenli tarikatların İstanbul'da yeni tekkeleri açılmış, başta hat, tezhib, dinî musiki olmak üzere kültür hayatına renklilik getirmiştir. Hemen her tarikat müntesibinin edebiyat ve şiirle uğraşıp divan oluşturdıkları görülmektedir. Hatta Gölpınarlı ve Tanpınar'ın deyimiyle Mevlevîler Divan Edebiyatı içinde mustakil olarak *Mevlevî Edebiyatı* oluşturmuştur. Yine 19. Yüzyıl Osmanlı musikisi demek yetiştirdiği bestekâr, neyzen ve icracıların etkisi ve sayısı dolayısıyla *Mevlevî Musikisi* anlamına gelmektedir. Hattat, ebrucu, aharcı ve el sanatkârlarının hemen tamamının da tekke muhitlerinde yetiştirdiği görülmektedir.⁵²

⁵⁰ Kara, *a.g.e.*, s. 310.

⁵¹ Kara, *a.g.e.*, s. 311.

⁵² Kara, *a.g.e.*, s. 309; Yücer, *a.g.e.*, s. 67.

2. HADİS İLMİ AÇISINDAN GENEL DURUM:

İslam kültür tarihinde Osmanlı Dönemi bir olgunluk ve özümseme dönemidir. Her alanda olduğu gibi hadis alanında da bu dönem bir yaratım devresi değil, hazım dönemidir. Yaklaşık sekiz asırlık birikim Osmanlı'nın elinde siyaset, eğitim, sanat-edebiyat, toplumsal teşkilatlanma ve nitelikli birey inşası için derinlemesine özümsemeye çalışılmıştır. Bu da, spekülatif olmaktan çok anlayıcı, pragmatik ve uygulamaya dönüştürücü bir zihinsel tutumu beraberinde getirmiştir. Bu zihinsel tutum, hadisi de dışarıda bırakmamıştır.⁵³

Hadis tarihi, oluşum, gelişim, açılım, daralma ve dönüşüm dönemi şeklinde bir periyotlamaya tabi tutulacak olursa, burada Osmanlı dönemine *daralma* dönemi denk düşer. Osmanlı devri için kullanılan *daralma* tabiri görece bir kavramdır ve daha önceki devirlerde ortaya konulan mesai ve edebî türlerin çeşitliliğine nispetle bir duraklamayı/dinginleşmeyi ifade eder.⁵⁴ Özellikle Selçuklu Dönemi'yle karşılaştırıldığında, bu dönemin gerek yetişen muhaddis sayısı yönünden, gerekse sayı ve içerik itibarıyla verdikleri eserler yönünden daha parlak olduğu görülür. Bu nedenle kimi araştırmacılar tarafından Osmanlı dönemi hadis eğitimi ve verilen eserler, orijinallik bakımından istenilen seviyede bulunmamaktadır.⁵⁵

Osmanlı Dönemi'nin son asırlarına gelindiğinde ise, hadis ilimleri açısından önceki dönemlere göre daha verimsiz bir dönem geçirildiği, Mısır-Hind bölgesinin cazibesini koruduğu, ancak bu dönemde yapılan çalışmaların da daha çok şerh, haşiye, ta'lik ve derlemeler ekseninde olduğu gözlemlenmektedir. 19. yüzyıl Osmanlısı'nda, döneme yön veren, eser sahibi muhaddisler yetişmiş olmakla birlikte⁵⁶, hemen her dönemde karşılaşılan ancak, bu dönemde daha

⁵³ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitabiyat Yay., Ankara, 2005, s. 135.

⁵⁴ Özafşar, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁵ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 360.

⁵⁶ Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilmesine yaklaşık çeyrek asır kaldığı sırada geleneksel hadis birikimini bir sonraki kuşağa aktaranlardan birisi Safranbolulu Hafız (Büyük) Ahmed Şakir'dir (ö.1897). Hocaları arasında Vezir Muhammed Rüşdî eş-Şirvanî ve *muhaddisu'l-âsime* = başkentli hadisçisi diye anılan Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Ezherî et-Trablusî vardır. Buhari ve Muslim'i ondan okumuştur. Ahmed Şakir üç dönem mezun vermiştir. Aralarında Kevserî'nin hocaları Eğimli İbrahim Hakkı ve Alasonyalı Zeynelâbidîn'in de bulunduğu yaklaşık beş yüz alim yetiştirmiştir. Talebelerinden Erzurumlu Musa Kazım ile Muhammed Nuri daha sonra şeyhülislam olmuşlar, Mahmud Esad bakanlık yapmıştır. İzmirli İsmail Hakkı ise, hadis dahil pek çok sahada Osmanlı birikimini dâru'l-fünûn/üniversiteye taşımıştır. Bkz: Özafşar, *a.g.e.*, s. 133.

yoğun bir şekilde hissedilen tasavvuf-hadis kaynaşması ve muhaddis-sûfi birlikteliği dikkat çekmektedir. 19. yüzyılda tasavvufla ilgilenen âlimlerinden birçoğu -özellikle Gümüşhanevî çizgisini takip edenler- hadise dair eser vermiş, eser vermeyenler ise hadislerin okutulması, ezberlenmesi, öğretilmesi konusunda hizmet etmişlerdir.⁵⁷ Tasavvuf ve hadis alanlarındaki bu kaynaşma, genel anlamda Osmanlı hadisçiliğinde dikkat çeken bir husustur. Özellikle Mısır'ın Osmanlı yönetimine katıldığı Yavuz Selim dönemi (1512-1520) Anadolu'daki resmi hadisçiliği olduğu kadar sivil hadisçiliği de derinden etkilemiştir. Bu tarihten itibaren, daha önceleri kısmen var olan bölgelerarası bilgi alışverişi daha da hızlanmıştır. Anadolu'daki hadis geleneğinin Gaytî (ö.1576), Aclûnî (ö.1748), ve Ervâdî (ö.1858) gibi sûfî hadisçilere dayandığı görülmektedir.⁵⁸

Bunlardan biri Gümüşhanevî'nin hocası Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'dir. Yüzün üzerinde eseri bulunan Ervâdî, İstanbul'a gelerek iki sene Ayasofya'da hadis okutmuş, bu sırada Gümüşhanevî ile tanışarak hadis dersleri vermiştir.⁵⁹ Gümüşhanevî'nin talebelerinden Kastamolulu Hasan Hilmi, Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, Nallıhanlı Hasan Ziyaeddin Efendi, Sivas Aziziyeli Abdülkadir Efendi, Gümüşhaneli Ahmed Hulusi Efendi, İstanbullu Seyyid Ahmed Raşid Efendi, Uluborlulu Ali Kemal Efendi, Arapkirli Hüseyin Avni (Karamehmedoğlu), Azdavaylı Mahmud Celaleddin Efendi, Ezineli Mehmed Hulusi Efendi ve Yusuf Ziyaeddin Ersal kendisinden hadis icazeti almışlardır. Adeta bir Dâru'l-hadis hüviyeti gösteren ve *Râmûz* okumayı tarikatın bir rüknü haline getirmiş olan Gümüşhanevî Dergahı'nda Gümüşhanevî'den sonra halifeleri hadis okutmaya devam etmişlerdir. Bunlar arasında Kastamolulu Hasan Hilmi, Safranbolulu İsmail Necati Efendi, Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, Tekirdağlı Mustafa Feyzi, Serezli Hasib Efendi, Hasan Hilmi b. Ali el-Kevserî, Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi bulunmaktadır.⁶⁰

⁵⁷ 19. Yüzyılda Paşmakcızâdeler, Çerkeşbeyzâdeler, Dürriyâdeler, gibi ulema aileleri yanında, Akşehirli Ömer Efendi (ö.1851), herkesten çok talebe yetiştiren Vidinli Hoca Mustafa Efendi (ö.1855), İmamzade Esad Efendi (ö.1859), Antakyalı Said Efendi, Denizlili Yahya Efendi, Şehri Hafız, Hafız Seyyid Efendi, Birgivi Şakir Efendi, Çorumlu Yusuf Bahri Efendi gibi önemli zevat bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yücer, *a.g.e.*, s. 66, 798-802.

⁵⁸ Özafşar, *a.g.e.*, s. 135.

⁵⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 141-165.

19. asırda sürekli hadis okutan mutasavvıflar arasında, Nâsuhî Âsitanesi şeyhi Şemseddin Efendi (ö. 1843), Konyalı Ali Behçet Efendi, Erzurum’da Hacı Ahmed Baba (ö.1893) zikredilebilir.⁶¹

Dönemin hadisle ilgilenen mutasavvıflarından bazıları gerek kırk hadis mecmuaları, gerekse hadis külliyesi şeklinde eserler vermişlerdir. Bunlar arasında şu eserler zikredilebilir⁶²:

- Muhammed Ali Rusçukî (Kuşadavî) (ö.1274/1857), *Sermaye-i Necat*⁶³.
- Köstendili Süleyman Efendi “Şeyhî” (Nakşî) (ö.1232/1817), *Kırk Hadis Tercümesi*.⁶⁴
- Hikmet Efendi, (?), *Kırk Hadis Şerhi*.⁶⁵
- Dr. Miralay Hüseyin Remzi “Evliya Hoca”, (ö.1314/1896), *Tıbb-ı Nebevî*.⁶⁶
- Yemlihâzade Mustafa Kamil Efendi (Mevlevî), (ö.1294/1877), *el-Manzumetü’l-aliyye fi’l-âbâri’n-Nebeviyye*.
- Râif Efendi (Nakşî) (ö.1309/1891), *Şemail-i Şerif Tercümesi*.⁶⁷
- Yanyalı Refî Efendi (Nakşî) (ö.1320/1902), *Kırk Hadis Tercümesi*.⁶⁸

⁶¹ Yücer, a.g.e., s. 801-802.

⁶² Yücer, a.g.e., s. 799.

⁶³ Otuz varaktan oluşan eser, bazı hadislerin tasavvufi izahlarını yapmaktadır. Bkz: Yücer, a.g.e., s. 799.

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkadir Karahan, *İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul, 1954, s. 254-257; Ali Yılmaz, *Köstendilli Süleyman Şeyhî, Hayatı, Eserleri*, Ankara, 1989. Türkçe manzum kırk hadis tercümelerinin son yüz elli yıl içinde yazılmış en başarılı örneğidir. Tamamı mahzuf ve veciz olan hadislerin önce Arapça metinleri sonra da kıtalarla tercümelerine yer verilmiştir. Hadislerin çoğunluğu dini ahlak, sosyal hayat bakımından Müslümanlığın ana kaideleri ile alakalı çeşitli konulardan seçilmiş olup, ilim ve edebiyat çevrelerinde çok tanınmışlardır. Özenle yazılan bu risalede Şeyhî hadislerin ana manalarını çok iyi kavrayarak nazma da başarılı biçimde çevirmiştir.

⁶⁵ Kadızade Şeyh Mehmet Tahir’den feyz alan ve Şeyh Ali Behçet Konevî ile Şeyh Muhammed Ahrak’ın ruhâniyetine tevessül eden Hikmet Efendi *Sahih-i Buhari*’den seçtiği kırk hadisi gizli manaları zahir olsun diye mesnevi tarzında üçer beyitle şerh etmiştir. Hadisler, muhtelif mevzularda olup, genellikle diğer Türkçe kırk hadis şerhlerinde görülen meşhur hadislerdendir. Bkz: Karahan, a.g.e., s. 258-260.

⁶⁶ Halk arasında Evliya Hoca diye meşhur olan Miralay Hüseyin Remzi, *muhafaza-i sıhhat-i bedeniye ve müdâvât-ı tıbbiye ve hummeyât ve tedavi-i bi’l-ma’ ve ilel-i sâriye ve emr-i tehaffuziyesi ve tatabbub haklarında kırk iki adet ehâdis-i nebeviyyeyi şamil* şeklinde amacını belirttiği eserini *yevm-i haşr ve kıyamette Şeffat-i Muhammediyye’ye nail olmak* arzusu ile yazdığını belirtmektedir. Eserin kaynakları mukaddimesine göre *Ebu’l-Hasan Ali Şeyh el-Kerim el-Hamavî*, ile *Teshil el-menâfi Hafız Ebu Abdillah Muhammed b. Osman ez-Zehebi’nin* ve *Celaledin Ebu Süleyman Dâvud’un* bir eseridir. Nesir şeklinde yazılan eserin bütün bölümlerinde ağırlık noktalarını hadisler teşkil etmekte, hayli yer kaplayan öğütlerle açıklamalar hadis mihriveri etrafında dönmektedir. Bkz: Karahan, a.g.e., s. 264-265.

⁶⁷ Müellif, mollalar zümresinden ve Nakşibendî tarikatı mensuplarındandır. Müellifin *Ehâdis-i Şerife erhi* adında basılmamış bir eseri de bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Tahir, I, 429, 430.

⁶⁸ Mekteb-i Sultânî’nin açılışından itibaren akaid ve Arabî ilimleri okutmuş maarifçi bir zat olup Yanyalıdır. Nakşibendî tarikatındandır. Bkz. M. Tahir, a.g.e., I, 429, 430.

- Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi (Hâlidî), *Ferâidu'l Fevâid*, İstanbul, 1312/1894).⁶⁹
- Ömer Ziyaeddin Dağıstanî⁷⁰ (ö.1345/1926), *Hadis-i Erbaîn fî Hukuk-u Selâtin*⁷¹ (İstanbul, 1908).
.....*Sünen-ü'l-Akvâli'n-Nebeviyye* *Mine'l-Ehâdîsi'l-Buhâriyye*, (İstanbul, 1890)
.....*Zübdetu'l-Buhârî*.
.....*Zübdetu'l-Buhârî Tercümesi*.
.....*Zevâidu'z-Zebîdî*.
.....*Esile ve Ecvibe fî İlm-i Usûl-i Hadis Müretteb*.
- Topbaşzade Ahmed Kudsi Efendi (ö.1307/1889), *Hidâyetü'l-mürtab fî fezâili'l-ashâb*.⁷²
- Şeyh Abdülkâdir Belhî (ö.1341/1923), *Yenâbîu'l-hikem*.⁷³
- Şeyh Hafız Ahmed Rıfat Efendi (Kadirî) (ö.1269/1852), *Risaletu't-tâciyye*.⁷⁴

⁶⁹ Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi (1805-1876), Muhammed Kudsi Bozkırî'nin halifesidir. *İtikadneme* olarak bilinen eser, Mevlana Halid Bağdadî'nin *Şerh-i Hadis-i Cibrîl* adlı şerhinin çevirisidir. Aynı zamanda Mahmud Sahib'in halifelerinden olan Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi Osmalıca'ya tercüme ederek *Ferâidu'l-fevâid* adını vermiş ve eser 1894'te İstanbul'da neşredilmiştir. Hakikat kitabevi eseri Farsça aslından Arapça'ya çevirerek değişik konularda üç ek ilave etmek suretiyle *el-İman ve'l-İslam* adı ile 1991'de yayınlamıştır. Söz konusu eserin Almanca, İngilizce ve Fransızca baskıları da vardır. Bkz. Memiş, a.g.e., s. 108, 142.

⁷⁰ Bkz: Arif Hakan Demirel, "Ömer Ziyaeddin Dağıstanî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

⁷¹ Abdülhamid saltanatının son zamanlarında, ikinci meşrutiyetin ilanında basılan eser, o dönemde 9. Alay müftüsü olan müellifi tarafından padişaha sunulmuştur. Müellifin eserin başında *şer'an hukuk-i salâtine riayet ve emr ve ferman -ı hümayunlarına itaat ve inkıyad ile mükellefiz* şeklinde belirttiği üzere saltanatının zor günler yaşadığı dönemde II. Abdülhamid'in otoritesini dini bakımdan te'yid - ama bu vesileyle İttihat ve Terakki'yi kızdırmamaya gayret- düşüncesinden mülhem olarak yazdığı anlaşılmaktadır. Bkz: Karahan, a.g.e., s. 266-267; Harun Reşid Demirel, *Osmanlı Muhaddislerinden Ömer Ziyaeddin dağıstanî'nin Hadis Anlayışına Mir'ât-ı Kanunî Esâsî ve Hadis-i Erbaîn fî Hukuk-i Selâtin Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım*, Yeni Türkiye, 2000 s. 33, s. 551-560.

⁷² Halidiyye tarikatı şeyhlerinden Muhammed Kudsi Bozkırî'nin halifesi olan Ahmed Kudsi Efendi (ö.1889), Muhammed b. Hüseyin el-Kutbî ve Muhammed b. Ali es-Senûsî gibi alimlerden hadis, tasavvuf ve tefsir ilmi tahsil ederek, özellikle hadis ilminde ihtisas sahibi olmuştur. *Hidâyetü'l-mürtab fî fezâili'l-ashâb* (İstanbul, 1292) adlı eseri, muhtelif kaynaklardan seçilmiş nakillerden oluşmakta ve yirmi fasıldan meydana gelmektedir. Eser, sahabîler hakkındaki yanlış düşünce ve değerlendirmeleri tashih etmek maksadıyla sahabe ile ilgili hadislerden deliller yazılmış olup konuya ait Sünnî anlayışı ortaya koymaktadır. *Hidâyetü'l-mürtab* ilk defa Elmalılı Mahmud Bedreddin Yazır tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş, ancak bu tercüme basılmamıştır. Eserin Mustafa Ayyıldız tarafından yapılan tercümesi *Peygamberimiz ve Ashabı* adıyla yayımlanmıştır. (İstanbul, 1985) Bkz: İsmail Lütü Çakan, *Ahmed Kudsi Efendi*, DİA, İstanbul, 1989, c. 2, s. 97; Memiş, a.g.e., s. 144-145; M.Tahir, a.g.e., I, 250.

⁷³ Eser, mehdînin kâim ve muntazır olduğuna dair hadis ve haberleri işlemektedir. Bkz: Yücer, a.g.e., s. 801.

⁷⁴ Kadirî şeyhlerinden alim bir zat olup, hadis ve tasavvuf ile tarihin hal tercümeleri şubesinde ihtisası vardır. Hadis ilminden iki eseri ve *Risâletu't-Tâciyye'si* vardır. M. Tahir, a.g.e., I, 177.

- Şeyh Mustafa Vahyî Efendi (Nakşî) (ö.1295/1878), *Hazzü'z-zâkirîn*.⁷⁵
- Mehmed Esad Erbilî, (ö. 1931) *Kenzü'l-irfan fî ehâdisi nebiyyi'r-rahman*⁷⁶ (İstanbul, 1317, 1327).
- İsmail Hakkı Bursevî, *Hadis-i Erbaîn Tercemesi*, İstanbul, 1317 (1899).⁷⁷

Dönemin 1876-1908 yılları arasında yazılmış olan hadis eserleri arasında şunlar sayılabilir⁷⁸:

- Abdu'n-nafi', *el-Eseru'l-muteber fî Tercemeti Nuhbetu'l-fiker*, Elaziz, 1301 (1883).
- Ankaravî, Muhammed Şükrî, *Miftâhu'l-Buhâri*, İstanbul, 1311 (1893).
- Ankaravî, Muhammed Şükrî, *Usûlu'l-hadis*, İstanbul, 1326 (1908).⁷⁹
- Harputî, Yusuf Şükri, *Hâşiye alâ Şerh-i Usûli'l-hadis li Dâvud Karsî*, İstanbul, 1293 (1876).
- Hersekli Mehmed Kamil, *Metâliu'n-nücûm*, I-II, İstanbul, 1307-1309.
- Hilmizade, İbrahim Rifat, *Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcüüm-i ahvâl-i fukahâ, İstanbul*, 1319 (1901).
- İsmail Hakkı Celvetî, *Şerh-u Şuabi'l-iman*, İstanbul, 1304 (1886).

⁷⁵ Hoca Hüsameddin Efendi'nin halifesi olan Vahyî Efendi'nin eseri kırk hadis şerhidir. Mustafa Vahyî Efendi, Hasan Zühdi Efendi b. Ali el-Konevî'den ders görmüş ve daha sonra da Nakşibendî icazetnamesi almıştır. Tasavvuf ve akaide dair eserleri basılmış olmakla birlikte, *Hezzü'z-Zâkirîn* isimli kırk hadis şerhi matbu değildir. M. Tahir, *a.g.e.*, I, 219, Vassaf, *a.g.e.*, II, 419; Karahan, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁶ Halidî şeyhi Tahâ el-Harîrî'ye intisâb eden Esad Erbilî'nin dedesi ve babası da Erbil'de Hâlidî dergahında şeyhlik yapmışlardır. *Kenzü'l-irfan* (İstanbul, 1899) isimli eseri ibadet ve ahlaka dair 1001 hadisin metin, tercüme ve şerhinden ibarettir. Eser daha sonra hadislerin kaynakları gösterilerek yeniden basılmıştır. (İstanbul, 1989) Vassaf'ın deyiimiyle *selîka-i kalemiyyesi ve tarz-ı manadaki tevcihi kendisini sahife-i edebiyatta ser-name-i mübâhât eyleyecek derecede* olan eserin mukaddimesinde şu ifadeler yer almaktadır: *Ümid ederim ki, Kenzü'l-irfan ser-levhasıyla tab'u neşredilen şu eser-i âcizânemi mütâlaa edenler artık ahlak-ı hâmidenin membaı ve ulûm ve maârifin mecmuının din-i mübin-i İslam olduğunu tasdik ve her türlü hallerini irâdât-ı ilhâm-ı gâyat-ı cenâb-ı risalet-penâhîye tatbik ile ilmen ve amelen saadet-i dâreyne mazhar olurlar*. Bkz. Vassaf, *a.g.e.*, 347-357; Hasan Kamil Yılmaz, *Esad Erbilî*, DİA, c. 11, İstanbul, 1995, s. 348, 349; Memiş, *a.g.e.*, s. 149, 155.

⁷⁷ İmam Nevevî'nin meşhur kırk hadisinin tercüme ve şerhinden ibaret olan eser Türkçe yazılan kırk hadis şerhlerinin en büyüğüdür. Şerhte her hadisin metni parça parça ele alınmakta, evvela sarf, nahiv, lugat bakımlarından hemen her kelime ve tabir üzerinde durulmakta, sonra gerektiğinde başka ayet ve hadislerle mana takviye edilmektedir. 1725'te tamamlanan eserin İstanbul 1834 ve 1899 baskıları bulunmaktadır. Bkz: Avcı, *a.g.e.*, s. 32.

⁷⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 1985, s. 256-257.

⁷⁹ Kitabın en önemli özelliği sorulu cevaplı olmasıdır. Talebelerin ihtiyacına cevap vermek için yazılmıştır.

- Mahmud Esad b. Emin Seydişehirî, *Usul-i Hadis*, İzmir, 1889.
- Mehmed Arif, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, Kahire, 1319 (1901).⁸⁰
- Mehmed Zihni, *el-Hakâik mimmâ fî Câmî'i's-sağir ve'l- meşârik min hadis-i Hayri'l-Hakâik*, İstanbul, 1310 (1893).⁸¹
- Muhammed b. Ali b. Muhammed Rehâvî, *Risâletu'l-hadisi'l-kudsî*, İstanbul, 1303 (1885).
- Okçuzade, Mehmed Şâhî, *Ahsenu'l-hadis*, İstanbul, 1313.
- Ramazanzade İffet Efendi, *Tercüme-i Nuhbetu'l-fiker*, Elaziz, 1301 (1883).
- Şerafettin Yaltkaya, *İbn Esir'ler ve Meşâhir-i Ulema*, İstanbul, 1332 (1904).
- Tokâdî, Mehmed Şerif b. Mustafa, *Miftahu's-sahihayn*, İstanbul, 1313.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. Sevre, *Şemâil-i Şerif*, Tercüme: Mehmed Rauf Eyyübî, İstanbul, 1304 (1886).
- Muhammed Hayreddin İstanbulî b. Ahmed Halil (ö. 1888), *Hadika-i Hâmidî*.⁸²
- Yasinzâde Abdulvehhab (ö. 1833), *Hulâsatu'l-burhan fî tâatis-sultan*.⁸³
- İbn Kemalpaşa, Vecihi Paşa Rûmî (ö. 1892), *Bin on bir hadis*, İstanbul, 1867.⁸⁴
- İbrahim Sıdkı b. İbrahim Rumî, *Terceme Bazı Hadis-i Şerif*.⁸⁵
- , *Risale fî Usûli'l-hadis*.⁸⁶

⁸⁰ Mehmed Arif Bey, Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* adlı eserinde yer alan "Her kavim layık olduğu hükümeti bulur" sözünün çok daha önce Hz. Peygamber tarafından " *Bulunduğunuz duruma göre idare edilirsiniz*" hadisiyle ifade edildiğini belirterek bu bakış açısıyla Suyuti'nin *Câmiu's-sağir*'inden seçmiş olduğu hadisleri eserinde şerh eder. Kitabın önsözünde Batı kültürünün abartılı bir şekilde yeni nesillere tanıtıldığını söyleyerek buna karşı çıkmakta ve bizim kültürümüzde de değerli müelliflerinin ve eserlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Eser biri 1901, diğeri 1909 olmak üzere iki defa Kahire'de Abdurresid İbrahim tarafından Tatarca'ya yapılan tercümesi Petersburg'da ve 1959, 1966 ve 1975 yıllarında sadeleştirilerek İstanbul'da basılmıştır. Bkz: Ali Akyıldız, *Mehmed Arif Bey*, DİA, Ankara 2003, c. 28, s. 443.

⁸¹ Son devir Osmanlı âlimlerinden olan Mehmed Zihni Efendi (1846-1913)'nin bu eseri İstanbul'da 1310 ve 1311 yıllarında basılmış olup, eserin yazma halindeki cüzleri Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Müellifin ayrıca Buhari ve Muslim üzerinde tashih ve ta'lik çalışmaları bulunmaktadır. Bkz: Hulusi Kılıç, *Mehmed Zihni Efendi*, DİA, Ankara, 2003, c. 28, s. 543.

⁸² 1887-1888'de yazılan, Topkapı Sarayı Yeniler Kitaplığı'nda bulunan mecmua 203 hadis ihtiva etmektedir. Bkz: Sadık Cihan, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yazılan Risaleler*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Ankara, 1977, sayı: 2, s. 162.

⁸³ 1831'de basılan eserde yazar, sultanın emirlerine ve Osmanlı halifesine itaatın gerekliliği hakkında yirmi beş hadis toplamış ve Türkçe olarak tercüme etmiştir. Cihan, *a.g.m.* s. 162.

⁸⁴ Yazar inançla ilgili hadisleri toplamış ve Türkçe manzum olarak tercüme etmiştir. İlk kırk hadis Nevevî'nin derlediği kırk hadisten alınmıştır. Cihan, *a.g.m.* s. 162.

⁸⁵ 1830'da yazılan mecmua muhtelif konulara dair elli sekiz hadisi içermektedir. Hadisler Türkçe tercüme edilmiştir. Cihan, *a.g.m.* s. 163.

⁸⁶ 1831 yılında yazılan risale üç kısımdan oluşmaktadır: Giriş: Sünnet-i Nebeviyye. Birinci bölüm: Peygamberin sözleri. İkinci bölüm: Peygamberin fiilleri. Üçüncü bölüm: Peygamberin takrirleri hakkındadır. Sadık Cihan, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usul-i Hadis*

- Hayrettin Filibeli Halilzade (ö.1885), *Asâr-ı Hamidî*.⁸⁷
- Faik b. Salih b. Ahmed Manastırî Rumî (ö.1899), *el-Elfiyyetu's-seniyyetu fî'l-âdâbi'l-Ahmediyye*.⁸⁸
- İbrahim Hanif b. Mustafa (ö.1802), *Hediyyetu'l-ihvan*.⁸⁹
- Abdullah Efendi Tirevî (ö.1829), *Risale fî şerhi hadis "ehabbu'l-kelâmi ilallahi subhanallah ve'l-hamdülillah"* ve *Risale fî şerhi hadis "Mâ yühricu min kulûbi's-sıddıkîn"*.
- İmamzade Esad Efendi İstanbulî (ö.1859), *Fethu'l-Kostantiniyye*.⁹⁰
- Osman b. Mustafa Ankaravî (ö.1860), *Risale fî şerhi hadis "İnnellâhe yühubbu'l-abde't-tekiyye'l-ganiyye'l-hafiyye"*, Mısır, 1866.
- Abdusselâm b. Seyyid Ömer Muhammed Mardinî (ö.1843), *Zevâlu't-tarh fî şerhi Manzumati İbn Farh fî Usûli Hadis*.
- Yemli hazâde Mustafa b. Muhammed Efendi, Elbistanî (ö.1877), *Manzumu'l-âliye fî'l-ahbâri'n-nebeviyye alâ manzumi Nuhbeti'l-fiker fî fenni'l-hadis ve'l-eser*.⁹¹
- Rasim Malâtî Muhammed b. Seyyid Rıza b. Süleyman Rumî (ö.1893), *Nuhbetu'l-belâğâ fî Şerhi Nuhbetu'l-fiker Usûli'l-hadis*.

15. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmaya başlayan kırk hadis derlemeleri varlığını 19. yüzyıl Osmanlısı'nda da göstermektedir. Sayıca eskiye göre daha az olmamakla birlikte nitelik bakımından -Köstendilli Şeyhî gibi- birkaç başarılı örneğin dışında münferid örnekler havayı canlandırmaya yetmemiştir. Gerek Gümüshanevî örneğinde olduğu gibi Arapça, gerekse İsmail Müfid Efendi (ö.1802) tercümesi gibi Türkçe tercümelere rastlanmaktadır. Bununla birlikte,

Eserleri, Risaleleri, ve Nuhbetu'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1976, sayı:1, s. 131.

⁸⁷ 1883 tarihli risalede müellif Buhari ve Muslim'den 121 hadis hadis seçmiş ve bunları Türkçe tercüme etmiştir. Sadık Cihan, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yazılan Risaleler*, s. 164.

⁸⁸ 1882'de yazılan eser, bin hadisi içermektedir. Hadisler ilim, ahlak, terbiye, adalet, siyaset, Müslümanlar arasındaki bağlar, devlete itaat, anne ve babaya hürmet gibi mevzular olup, Türkçe yazılmıştır. Cihan, *a.g.m.* s. 163.

⁸⁹ 1735'te yazılan eser, 69-70 varak olup yazarın kendi el yazmasıdır. Yazar Hz. Aişe tarafından nakledilen *celeset ihdâ aşerete imraeten...* hadisini Türkçe olarak şerh etmiştir. Cihan, *a.g.m.* s. 172.

⁹⁰ İstanbul'un fethiyle ilgili hadisin şerhidir. Cihan, *a.g.m.* s. 172.

⁹¹ Yazar, Nuhbetu'l Fiker üzerine ta'lik yapmıştı. Manzum olarak yazılan eseri nesirle izah etmiştir. Eserdeki bir nota göre müellif, bu eseri hadis ilmini kolaylaştırmak ve talebelerin hocasız hadis ilmini anlayabilmeleri için yazmıştır. Eser, 1887 yılında yazılmıştır. Sadık Cihan, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usul-i Hadis Eserleri, Risaleleri, ve Nuhbetu'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere*, s.133.

İbrahim Hanif'in (ö.1802) *Erbaûn Hadis fî Remyi's-Sihâm*'ı, Abdullah b. İsmail'in (ö.1818) *Hadis-i Erbain der Hakk-ı Fezâil-i tir ü Kemân*'ı, Abdülaziz Ahmed Efendi'nin *Tercüme*'si, Sadık Efendi'nin (ö.1873) *Tercüme*'si, Mustafa Cem'in *Birgivî ve Akkirmanî Tercümesi* bu dönemde yazılan kırk hadis tercümeleri arasındadır. Ayrıca Ziyaüddin Halid el-Bağdadî (ö.1826), Abdullah Eyyübî (ö. 1836), Hafid Mehmed Efendi (ö. 1850), Çerkeşli Osman Efendi (ö.1860), Haririzade Mehmed Kemalettin Efendi (ö.1881)'nin hadis-i erbaîn şerhleri bulunmaktadır.⁹²

İlmî ve kültürel durum başlığı altında ayrıntılı incelenen dönemin hadis öğretimine örneklik teşkil etmesi bakımından Gümüşhanevî'nin talebelerine verdiği icazetnamesindeki eserleri görmek yararlı olacaktır:

- İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin *Müsned*'i,
- İmam Malik'in *Muvatta*'ı,
- İmam Şafîi ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'leri,
- Kütüb-ü Sitte, *Mu'cemu'l-evsat*, *Mu'cemu'l-kebir* ve *Mu'cemu's-sağir*'i,
- Ebû Ya'la et-Temîmi'nin *Müsned*'i,
- Dârimî'nin *Müsned*'i,
- Ebû Davud'un *Müsned*'i,
- Ebû Nuaym'ın *Hilyetu'l-Evliya*'sı,
- Deylemî'nin *Müsnedu'l-firdevs*'i,
- Ebû Hatim et-Temîmî'nin *Sahih*'i,
- Darekutni'nin *Sünen*'i,
- Hâkim'in *Müstedrek*'i,
- Tirmîzi'nin *Şemâil*'i,
- Kadı İyaz'ın *Şifa*'sı,
- İbn Esir'in *Nihaye*'si,
- Cevheri'nin *Sıhah*'ı,
- İmam Nevevî'nin *Riyazu's-salihîn* ve *Hadis-i Erbain*'i,
- İbn Hacer el-Askalani'nin *Fethu'l-Bâri*'si,
- Aynî'nin *Umdetu'l-Kârî*'si,
- Kastalanî'nin *İrşâdu's-Sârî* ve *Mevahibu'l-Ledunniye*'si,

⁹² Karahan, *a.g.e.*, s. 252, 265; Özafşar, *a.g.e.*, s. 136-137; Avcı, *a.g.e.*, s. XXV.

- Tevşih, Tenkih ve Tavzih* isimli Muslim Şerhleri,
- İbn Salah'ın *Ulûmu'l-hadis*'i,
- el-İrâkî'nin *el-Gunyetu'l-hadis*'i,
- Suyûtî'nin *el-Câmiul-Kebir* ve *Sağîr*'i.⁹³

⁹³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 19-20.

C. FİKRÎ DURUM: (DÖNEMİN DÜŞÜNCE AKIMLARI)

a. Osmanlıcılık:

Osmanlıcılık, Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden bütün kavim, cemaat ve milletlerin, din, mezhep, ırk, milliyet farkı gözetilmeden adalet, hürriyet, eşitlik havası içinde bir arada tutulmalarını ve yaşamalarını temin etmek isteyen bir zihniyettir, anlayıştır. Osmanlı'nın güçlü olduğu devirlerde (XV-XVI. yüzyıllar) Osmanlıcılık fiilen mevcut olan yaşayan, ancak ideolojik veya teorik özelliği ve mahiyeti bulunmayan bir olguydu. Mazide kalan başarılı bir uygulamadan ilhamını alan Osmanlıcılık, Tanzimat'tan itibaren bütün imparatorluk teb'asını *Osmanlı* tabiri altında toplayarak yeni bir millet oluşturma gayretinin adıdır.⁹⁴

Osmanlıcılık, siyasi bir hareket veya program olarak başarıya ulaşamamıştır. Tanzimat döneminde cazip bir fikir hareketiyken, II. Abdülhamid döneminde yaşanan acı olaylar sonucu cazibesini yitirerek ilk sırayı İslamcılık ve Türkçülük akımlarına terk etmiştir. Bununla birlikte varlığını imparatorluğun sonuna kadar korumuştur.⁹⁵

b. İslamcılık:

İslamcılık politikası, İslamlaşmak, İslam'a yeniden dönmek demektir. Bu fikri savunanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü sebeplerini İslam'ın kural ve esasından ayrılmasına bağlıyorlar ve kurtuluşu bu yüksek esaslara bütünüyle uymakta görüyorlardı. *İslam'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğunu kabul ederek İslamlaşmak demek, İslam'ın inanç, ahlak, içtimaiyat ve siyaset sistemini daima zaman ve muhitin ihtiyacına en uygun surette tefsir ve bunlara uymaktır*, diyen Prens Mehmed Said Halim Paşa bu görüşü dile getiriyordu. Bu fikir akımı dar anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak, geniş anlamda ise hilafet çevresinde dünya İslam birliğini sağlamaktı.⁹⁶

⁹⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 12, s. 58.

⁹⁵ A.g.e., s. 59.

⁹⁶ Aybars, a.g.e., s. 30-31. Ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, Dergah Yay., İstanbul, 2001.

İslamcılık akımının Abdülhamid devrinde bir politika haline getirilmesini göz önünde tutarak İslamcılık'la Abdülhamid'in siyasetini özdeş kabul eden görüşler mevcuttur. Aslında bu beraberlik tarihin ve şartların bir araya getirdiği bir beraberlik sayılmalıdır. Devlet içinde Arap unsuruna ilgi gösterilmesi, İslam ülkelerinde etkili tarikat şeyhleriyle sıcak münasebetler tesisi, uzak İslam topluluklarıyla sembolik mahiyette de olsa, diplomatik temas kurulması, Hicaz demiryolu projesi ile İstanbul ile Hicaz ve Hindistan gibi geniş İslam nüfusunun yaşadığı merkezlerin birbirine bağlanması bu politikayı destekleyen faaliyetlerdir.⁹⁷

Osmanlı iç ve dış siyasetinde oldukça etkin olan bu akım, taraftar bakımından geniş bir kitleye sahiptir. Bu akımın mensupları arasında sadrazamlar, şeyhulislam ve nazırlar da yer almaktadır. Yayın organları ise *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilu'r-reşad*, *Mekâtib* ve *Medaris*, *Beyânu'l-hak*, *Livâ-yı İslam*, *Mahvel* dergileridir. İslamcılar devletin parçalanma sebeplerini taklit, bilgisizlik, tembellik, ekonomik gerilik ve kapitülasyonlar olarak görürler. Osmanlı'yı kötü durumdan kurtaracak yegâne reçete ise İslam'dır. Onlar siyasi ve sosyal alanda bir Rönesans istemektedirler.⁹⁸

İlk tartışılmaya başlandığı 1868-73 döneminde iç ve dış politikaya yönelik olmak üzere iki manada kullanılan *ittihâd-ı İslâm* fikri, imparatorluğun siyasi ve sosyal şartlarında meydana gelen değişmelre göre bir süreç izlemiştir. En azından II. Abdülhamit döneminde başarılı olan akım, uzun vadede Türkler haricindeki Müslüman unsurlar arasında giderek siyasi taleplerin ve milliyetçiliğin gündeme gelmesini önleyememiştir.⁹⁹

c. *Türkçülük:*

Türkçülük fikri ilk kez Avrupa'ya giden öğrenciler arasında 1860'dan itibaren yayılmaya başladı. Fakat siyasal çevrede Türk milliyetçiliği fikirleri uzun süre önemsiz kaldı. Abdülhamid devrinde ise tehlikeli yıkıcı bir akım olarak baskı altında tutuldu. Bu fikrin 19. yüzyılda en önemli savunucusu ise Ali Suavi idi.¹⁰⁰

⁹⁷ Lewis, *a.g.e.*, s. 340. Ayrıca bkz: İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay, İstanbul, 1986, s. XXIX.

⁹⁸ Tunaya Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Simavi Yay., 1996.

⁹⁹ İsmail Kara, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, c. 1, s. 272.

¹⁰⁰ Aybars, *a.g.e.*, s. 31.

Osmanlı Müslümanları arasında Türk milli bilincinin ilk belirtileri için 19. yüzyılın entelektüel hayatına, özellikle tarih ve dil yazarlarına dönülmesi gerekir.¹⁰¹ Türkçülük akımı ilhamını ilmî çalışmalardan alan, başlangıçta Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Şemsettin Sâmî, Necip Asım ile *Dilde Türkçülük* şeklinde ortaya çıkan bir düşünce biçimidir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra, *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın Türkçülüğe destek vermesi, bilhassa I. Dünya Savaşı yıllarında bu akıma siyasi bir çehre kazandırmıştır. Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp'in etkisiyle İttihatçılar hem edebi hem de siyasi çehresiyle Türkçülüğü benimseyerek genç kuşaklara heyecan ve dinamizm veren bir unsur olarak görmüşlerdir.¹⁰²

¹⁰¹ Lewis, *a.g.e.*, s. 345.

¹⁰² Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 12, s. 62-64.

II. BÖLÜM
AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HAYATI
ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HAYATI (1813-1893)

A. AİLESİ VE DOĞUMU

Ahmed b. Mustafa b. Abdurrahman el-Gümüşhanevî, Gümüşhane'nin Emirler Mahallesi'nde doğmuş ve doğduğu yere nispetle Gümüşhanevî ismiyle tanınmıştır.¹⁰³ Doğum tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmakla birlikte, 1813 yılında doğduğu bilinmektedir.¹⁰⁴ Ailesi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakta, künyesinden babasının adının Mustafa, dedesinin ise Abdurrahman isimli zatlar oldukları anlaşılmaktadır. Emirler Mahallesi'ne adlarını verecek kadar köklü bir sülaleye dayandıkları bilinmektedir.¹⁰⁵

B. İLİM TAHSİLİ

Gümüşhanevî'nin ilimdeki yeteneği küçük yaşta kendini göstermiş, beş yaşındayken Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş, sekiz yaşında *Kasâid, Delâil, Hizb-i Âzam*'ı okuyarak icazet almıştır. On yaşına kadar Gümüşhane'de yaşayan Gümüşhanevî sonra ailesinin ticaret için Trabzon'a gitmesi sebebiyle tahsiline burada devam etmiştir.¹⁰⁶ Gümüşhane'de ders aldığı hocalarının daha sonra kendisinin verdiği icazetnamelerden hareketle *Şeyh Salim, Şeyh Ömer el-Bağdadî, Şeyh Ali el-Vefâi ve Şeyh Ali* olduğu öğrenilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰³ Mustafa Fevzi b. Numan, *Hediyyetu'l Halidin fî Menakıb-ı Kutbi'l-arifin Mevlana Ahmed Ziyaeddin b. Mustafa el-Gümüşhanevî*, İstanbul, 1895, s.16; Zahid el-Kevserî, *İrgâmu'l-merid*, y.y., 1320, s. 90; *Tahrîru'l-vecîz fî mâ yebteği'l-müstecîz*, Matbaa-i Enveriyye, Kahire, 1360, s.26; Gündüz, a.g.e., s. 11; "Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin", DİA, XIV, İstanbul, 1996, s. 276; Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri", Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, Seha Yay., İstanbul, 1992, s. 18.

¹⁰⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006, s.333; Feridüddin Attar, *Tezkiratü'l-Evliya*, İstanbul, 1980, Gündüz, a.g.e., s. 11.

¹⁰⁵ Mustafa Fevzi, a.g.e., s. 16; Gündüz, a.g.e., s. 11; Sabri Özcan San, "Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin Hayatı Hakkında Kaynaklarda Bulunmayan Mahalli Tespitler ve Şahsi Tereddütlerimiz", Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 1992, s. 52.

¹⁰⁶ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul, t.y., I, 102; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, t.y., y.y., s. 242; Hocaazade Ahmed Hilmi, "Mevlana Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî", *Cerîde-i Sûfiyye*, 8-24, 1330, s. 6; s. 288; Kevserî, a.g.e., s. 91; Vassaf, a.g.e., s. 333; M. Fevzi, a.g.e., s. 16.

¹⁰⁷ Hülya Yılmaz, *Dünden Bugüne Gümüşhanevî Mektebi*, Seha Yay., İstanbul, 1997, s. 52; Gündüz, a.g.e., s. 13.

Trabzon’da ailesi ticaretle meşgul olurken Gümüşhanevî tahsiline burada da devam etmiş, çeşitli âlimlerden sarf, nahiv, fıkıh dersleri almıştır. Ancak bu sırada ağabeyinin askere gitmesiyle babası ilimden ziyade ticaretle uğraşıp kendisine yardımcı olmasını istemiştir.¹⁰⁸ Gümüşhanevî, gizlice de olsa *Laz Hoca*, *Şeyh Osman Efendi*, *Şeyh Halid es-Saidî*’nin derslerine katılmıştır. Gümüşhanevî’nin ilme düşkünlüğünün farkında olan babası, ağabeyi askerden dönene kadar kendisine yardım etmesini, sonra onu ilim tahsili için İstanbul’a göndereceğini söylemiş, bunun üzerine babasının vaadini sabırla bekleyen Gümüşhanevi, bir taraftan da para biriktirmek için para keseleri örüp satmaya başlamıştır.¹⁰⁹

1247/1831 yılında amcasının nezaretinde ticaret için İstanbul’a giden Gümüşhanevi, aradığı ilim ve marifet beldesini bulmuş, bir daha Trabzon’a dönmeyerek Bayezid Medresesi’ne kaydolmuştur. Burada adı tespit edilemeyen bir şeyhe intisab ederek hikmet, ahbar, tasavvuf ve fen ilimlerini tahsil etmiştir. Daha sonra Mahmutpaşa Medresesi’ne yerleşmiştir. Zamanın önde gelen âlimlerinden Sultan Abdülmecid’in hocası *Hafız Mehmed Emin*, II. Mahmut’un hocası *Abdurrahman Harbutî* ve *Laz Osman*’ın Süleymaniye Camii’ndeki derslerine devam ederek dört sene tahsilde bulunmuştur.¹¹⁰ Mahmutpaşa Medresesi’nde derslerine devam ettiği süre içinde hocalarına vekalet edip, icazet almadan önce akaid dersleri okuttuğu bilinmektedir.¹¹¹ Sonra Mahmutpaşa ve Bayezid medreselerinde müderrislik yapan, icazet veren Gümüşhanevî ders halkalarını genişletmiş, ayrıca otuz yıl sürecek olan eser te’lifatına başlamıştır. Böylece 1268/1848 ve 1292/1875 yılları arasındaki te’lif hayatı başlamış olmaktadır.¹¹² 1247/1831’de başlayan ve 1260/1844’e dek devam eden tahsil hayatının durumunu anlamak açısından talebelerine verdiği icazetnamelerdeki okuttuğu eserleri görmek faydalı olacaktır¹¹³:

Hadis ve Fıkıh:

-İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin *Müsned*’i,

¹⁰⁸ Hocaade Ahmed Hilmi, s. 6, Vassaf, *a.g.e.*, s. 333; M. Fevzi, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 13; Vassaf, *a.g.e.*, s. 333.

¹¹⁰ Hocaade, *a.g.e.*, s. 6; Gündüz, *a.g.e.*, s. 16; *a.g.m.*, s. 276; Vassaf, *a.g.e.*, s. 333.

¹¹¹ Hocaade, *a.g.e.*, s. 6; Vassaf, *a.g.e.*, s. 333; Attar, *a.g.e.*, s. 289.

¹¹² Gündüz, *a.g.e.*, s. 18; Vassaf, *a.g.e.*, s. 334; Attar, *a.g.e.*, s. 289.

¹¹³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 18.

- İmam Malik'in *Muvatta*'ı,
- İmam Şafî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'leri,
- Kütüb-ü Sitte,
- Taberânî'nin *Mu'cemu'l-evsat*, *Mu'cemu'l-kebir* ve *Mu'cemu's-sağır*'i,
- Ebû Ya'la et-Temîmî'nin *Müsned*'i,
- Dârimî'nin *Müsned*'i,
- Ebû Nuaym'ın *Hilyetu'l-Evliya*'sı,
- Deylemî'nin *Müsnedu'l-firdevs*'i,
- Ebû Hatim et-Temîmî'nin *Sahih*'i,
- Darekutni'nin *Sünen*'i,
- Hâkim'in *Müstedrek*'i,
- Tirmîzi'nin *Şemâil*'i,
- Kadı İyaz'ın *Şifa*'sı,
- İbn Esir'in *Nihaye*'si,
- Cevheri'nin *Sihah*'ı,
- Şürünbülâlî, Timurtâşî, Remlî, Hasköyî, Lâkânî, Münâvî, Halebî, İbn Mâlik, İbn Hişam, İbn Ukayl, Şeyh Halid el-Ezherî, Cürcânî, Taftazânî, İsamuddin, Molla Cami, Adud, Sadru's-Şeria, Molla Hüsrev ve Merğınani'nin fıkha dair bütün eserleri.
- Rûhî, Kureyşî ve diğerlerinin Hidaye şerhleri, Kadıhan, Saatî, Ebu'l-behâ, Mevsılî,
- Rûmî, İbn Hümâm, Neseî, Kudûrî, Maturudî ve Eşarî'nin bütün eserleri,
- İmam Nevevî'nin *Riyazu's-salihîn* ve *Hadis-i Erbain*'i,
- İbn Hacer el-Askalani'nin *Fethu'l-Bâri*'si,
- Aynî'nin *Umdetu'l-Kârî*'si,
- Kastalanî'nin *İrşâdu's-Sârî* ve *Mevahibu'l-Ledunniye*'si,
- Tevşih*, *Tenkih* ve *Tavzih* isimli Muslim Şerhleri,
- İbn Salah'ın *Ulûmu'l-hadis*'i,
- el-İrâkî'nin *el-Gunyetu'l-hadis*'i,
- Suyûtî'nin *el-Câmiul-Kebir* ve *Sağîr*'i ve mezkur müelliflerin fıkıh ve hadis alanındaki bütün eserleri.

Tasavvuf ve Ahlak:

- Gazali'nin *İhyâ*'sı ve bütün telifatı,
- İbn Arabî'nin *Fütuhatu'l-mekkiyye* ve bütün telifatı,
- Seyyid Ahmed el-bedevisi'nin *şerh-i Metnu'l-ğaye* ve bütün telifatı,
- Seyyid Ahmed er-Rifaî'nin *Vesâyâ* ve bütün telifatı,
- Abdülkadir Gîlanî'nin *Ğunyetu't-tâlibîn* ve bütün telifatı,
- Seyyid İbrahim ed-Desûkî'nin *Vesâyâ*'sı ,
- Ahmed b. Atâullah el-İskenderî'nin *et-Tenvir fî iskâti't-tedbir* ve bütün telifatı,
- Ebu'l Hasan eş-Şazelî'nin *el-Ahzab* ve bütün telifatı,
- el-Ensârî'nin *Menâzilü's-sâirin* ve bütün telifatı,
- Sühreverdi'nin *Avârifü'l-ma'arîf* ve bütün telifatı,
- Ebu Talib el- Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* ve bütün telifatı,
- İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı ve bütün telifatı,
- Kirmânî'nin *el-Kevâkibu'd-dürriyye*'si,
- Aclunî'nin *el-Menhalü'l-cârî* ve bütün telifatı,
- Şihab Ahmed'in *el-İdâetü'd-derârî*'si,

Tefsir:

- Beğavî'nin *Meâlimu't-tenzil*'i,
- Râzî'nin *Tefsiru'l-kebir* ve bütün telifatı,
- Zemahşerî'nin *Keşşaf*'ı ve bütün telifatı,
- Celaluddin Mahallî ve Suyûtî'nin *Celaleyn*'i,
- Beydavî'nin tefsiri ve bütün telifatı,
- Ebussuûd Hatib eş-Şernûbî'nin tefsirleri,
- Kurtubî'nin tefsiri ve bütün telifatı,
- Hatib el-Kazvinî, Abdülvehhab eş-Şârânî, Necmeddin Atâ, İbn Hacer el-Mekkî, Sübkî, Aliyyu'l-Kârî, Mevlana Halid-i Bağdadî, Ervâdî, Ahmed es-Sâvî, Muhammed el-Fudâlî, Şeyh Ali el-Buharî, İbrahim el-Bâcurî'nin bütün telifatı.¹¹⁴

¹¹⁴ Gündüz, a.g.e., s. 19-21.

C. TASAVVUFA İNTİSABI

Verdiği icazetnamelerinde *Beni küçüklüğümden beri yetiştiren ve çeşitli bölgelerde bulunan evliya, ümmî ve meczuplardan olan üstatlarımın ismini teberrüken de olsa vermek isterim* şeklinde ifade ettiği gibi, Gümüşhanevî küçük yaştan itibaren tasavvufî eğitim almaya başlamıştır. Hocaları arasında yer alan Şehrî Hafız'ın Halidî halifelerinden Abdullah Mekkî'den hilafet alabilecek derecede tasavvufî bir hüviyete sahip olması ile, Harputî Abdurrahman Efendi'nin hem Üveysî bir şahsiyet hem de Nakşî şeyhlerinden Muhammed Sadık Erzincânî'nin halifelerinden bulunması da bunu te'yid etmektedir.¹¹⁵

İstanbul'daki tahsil hayatı boyunca tasavvufî çevrelerle münasebetini sürdüren Gümüşhanevî, şer'î ilimlerde ileri bir noktadayken 1845 yılında Mevlana Hâlid'in önde gelen halifelerinden, Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde Halidiyye tarikatını yaymaya çalışan Şeyh Abdülfettah el-Ukârî ile tanışır.¹¹⁶ Kendisine intisab etmek istediğini söylediğinde Abdülfettah Efendi onu irşad etmek üzere İstanbul'a gelecek başka bir şeyhe işaret ederek dostluklarının sohbet ve muhabbet içinde devam etmesini ister. Bir gün Alaca Minare Tekkesi'ndeki Abdülfettah Efendi'nin hücresinde daha önce hiç görmediği bir şahısla karşılaşır, ve o şahıs Şam'dan İstanbul'a onu irşad için gönderildiğini, kendisine bağlanmasını ister.¹¹⁷ Bu şekilde Gümüşhanevî, Trablusşam müftüsü diye bilinen Halidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisab etmiş olmaktadır. 1848 yılında Mahmutpaşa Medresesi'ndeki hücresinde halvete giren Gümüşhanevî'nin derslerine zaman zaman Ervâdî de katılmış daha sonra bir süre ortadan kaybolmuştur. Nereye gittiği bilinmeyen şeyhiyle Şems ve Mevlana misalinde olduğu gibi bir yıl ayrı kalan Gümüşhanevi bu süre içinde Abdülfettah Efendi'nin sohbetlerine katılmıştır. Bir yıl sonra tekrar İstanbul'a gelen Ervâdî, iki sene Ayasofya Camii'nde hadis okutmuş, Gümüşhanevî de bu derslere katılarak teberrüken icazet almıştır. Bu arada ikinci halvet de icra edilmiş ve bunun akabinde Ervâdî tarafından Gümüşhanevî'ye Nakşibendiyye, Kâdiriyye,

¹¹⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹⁶ Mustafa Fevzi, *Menâkıb-ı Haseniyye*, Matbaa-i Bahriyye, 1323, s. 8; Gündüz, *a.g.e.*, s. 31; Gündüz, *a.g.m.*, s. 276.

¹¹⁷ Mustafa Fevzi, *Menâkıb-ı Haseniyye*, s. 8; *Hediyyetu'l-hâlidîn*, s. 26-27; Hocaşade, *a.g.m.*, s. 7; Gündüz, *a.g.e.*, s. 31.

Sühreverdiyye, Kübreviyye, Çeştiyye, Hâlidîyye, Halvetiyye, Bedeviyye, Rıfaiyye, Şâziliyye, ve Müceddidiyye tarikatlarından hilafet-i tâmmе ile icazet vermiştir.¹¹⁸

D. TEKKESİ

1847 yılında şeyhi Ervâdî'den aldığı hilafetle tarikat neşrine başlayan Gümüşhanevî, Şâzelî meşrebi gereği önceleri tekkeye pek rağbet etmemiş, Mahmutpaşa Medresesi'ndeki hücresi ile iktifa ederek kendisini ilmî eserler tertib ve te'lifine vermiştir. Sayıları zamanla artan müridlerin ihtiyacına bu hücre cevap veremez hale gelince ibadete kapalı ve metruk bulunan Fatma Sultan Camii bilhassa toplu zikir ve sohbetler için ittihaz edilmiştir.¹¹⁹ Gümüşhanevî tarafından 1875 yılında ilave edilen hücreler ile bu cami tam teşekküllü bir tekke hüviyetini alıncaya kadar hatm-i hâce ve sohbetler muayyen vakitlerde camide, halvetler ise medrese hücresinde icra edilmiştir. Ancak umumun ibadetine açık olması gereken caminin biri Cuma günleri Cuma namazından ikindi vaktine kadar, diğeri Salı günleri yatsı namazından gece yarısına kadar süren sohbet ve zikir meclisleri ile işgal edilmesi bazı Halidîler için olduğu gibi Gümüşhanevî için de şikâyet konusu edilmiş ve durum saraya kadar intikal ettirilmiştir.¹²⁰

İlk eseri *Necâtu'l-gâfilîn*'i 1847'de son eseri *Levâmiu'l-ukûl'u* 1875'de neşreden Gümüşhanevî'nin tekkeye taşınıncaya kadar neşriyat ve te'lifatla meşgul olduğu bilinmektedir. Eminönü'nde eski adı ile Nallı Mescit, yeni adıyla Sultanahmet'in Alemdar Mahallesi'nde Fatma Sultan Camii Sokağı üzerinde 31. ada, 7. parsel arsa üzerine yapılmış olduğu anlaşılan cami tekke ve meşruthanenin 727 metrekairelik alanı kapladığı anlaşılmaktadır.¹²¹ Gümüşhanevî Tekkesi,

¹¹⁸ Kevserî, *İrgâh*, s. 93; Mustafa Fevzi, *Hediyye*, s. 32, Hocaşade, *a.g.m.*, s. 7; Gündüz, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁹ Fatma Sultan Camii, daha önce yerinde Terzibaşlılarından Pîri Ağa'nın küçük bir mescidi bulunurken, III. Ahmed'in kızı Sadrazam Nevşehirlî Damat İbrahim Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan tarafından 1727'de yaptırılmıştır. 1826'daki yangınla büyük ölçüde harab olmuş, 1827'de ise II. Mahmut tarafından ihya edilmiştir. Daha sonra metruk bir hale gelerek öğle ve ikinci namazları dışında ibadete açılmayan bu cami, Gümüşhanevî'nin halifelerinden Kastamonulu Hasan Hilmi'nin gayretleri neticesinde beş vakit ibadete açık hale gelmiştir.¹¹⁹ Bu caminin bitişiğine 1875 yılında on altı odalı bir ev ve tekke yaptırılıp vakfedilmiştir. Ev ve tekke yapımından sonra Gümüşhanevî buraya taşınmış ve zamanla *Gümüşhanevî Dergahı/Tekkesi* diye şöhret bulmuştur.¹¹⁹ Bkz: Semavi Eyice, *"Fatma Sultan", Düinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. 3, s. 273.

¹²⁰ Mustafa Fevzî, *Menakıb-ı Haseniyye*, s. 7; *Hediyye*, s. 40; Gündüz, *a.g.e.*, s. 53.

¹²¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 54.

tekkelerin kapatıldığı 1925 tarihine kadar faaliyetini sürdürmüş, Gümüşhanevî'nin vefatından sonra halifeleri burada irşada devam etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde 1942'ye kadar mabed olarak muhafaza edilmiş, kadro harici camiler arasına katılan tekke binaları bir müddet İstanbul Valiliği jandarmalarının yatakhane ve elbise deposu olarak kullanılmıştır. 1950 yıllarında Türkiye Anıtlar Derneğince tamir ettirilmesi tasarlanırken, Anıtlar Yüksek Kurulunun muhafazası gerekli eski eser olduğu kararına rağmen 1957 yılında yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır. Bugüne yalnızca *Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Sokağı* kalmış olup, arsası üzerinde İstanbul defterdarlığı bulunmaktadır.¹²²

D. SEYAHATLERİ:

a. I. Haccı:

Gümüşhanevî, 1863 yılında sarayın kendisine tahsis ettiği özel bir gemiyle ve muhtemelen resmi bir görevle hacca gitmiştir.¹²³ Önce İskenderiye'ye uğrayarak burada on üç gün kalmış, evliya ve enbiya kabirlerini ziyaret etmiştir. Sonra Mısır'a uğramış, Kahire'de yirmi dokuz gün kalarak Mevlana Halid'in Mısır halifesi Küçük Aşık Efendi ve Şeyh Macid ile görüşmüştür. Mısır hidivi kendisini görüşmek maksadıyla davet etmiş ancak bu mümkün olmamıştır. Buradan Medine'ye giden Gümüşhanevî, orada on bir gün kalmış, sonra Mekke'ye hareket etmiştir. Mekke Emiri Abdullah Paşa burada Gümüşhanevî'ye saygı ve hürmette bulunmuştur.¹²⁴

b. II. Haccı:

1877'de Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'yi yerine halife bırakarak ailesiyle birlikte, ikinci kez hacca gitmiştir. Mekke ve Medine'de birçok kişiye rehberlik ettiği hadis okuttuğu, tarikatın irşad faaliyetlerinde bulunduğu rivayet edilmektedir.¹²⁵

c. Mısır Seyahati:

¹²² M. Bahâ Tanman, "Gümüşhanevî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. 3, s. 448; "Gümüşhanevî Tekkesi", DİA, İstanbul, 1996, XIV, s. 277.

¹²³ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 41; Gündüz, *a.g.m.*, s. 276.

¹²⁴ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 41; Gündüz, *a.g.e.*, s. 71; Kevserî, *İrğâm*, 94; Hocaazade, *a.g.m.*, s. 7.

¹²⁵ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 45; Gündüz, *a.g.e.*, s. 72; Kevserî, *İrğâm*, 94.

Gümüşhanevî, 1877 yılında yaptığı ikinci hac yolculuğunun ardından İstanbul'a dönmeyerek Mısır'a gitmiş ve burada üç yıl kalmıştır. Tanta ve Kahire'de *Nâsırıyye*, *Câmiu'l-ezher* ve *Seyyidina Hüseyin* camilerinde *Râmûz* okutmuş hatta orada kaldığı süre içerisinde *Râmûz*'u yedi defa hatmettirmiştir. Yedinci hatminde iki yüzü aşkın talebesinin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum tahsilini Osmanlı medreselerinde yapmış olan Gümüşhanevî'nin Arapça ve hadis alanlarındaki ilmî hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Mısır'da, hocası Ervâdî'nin şeyhi Mustafa Mubellat el-Ahmedî ile de görüşen Gümüşhanevî'nin bu zattan icazet aldığı, kendisinin de ona *Râmûz* ve şerhi *Levâmiu'l-ukûl* hediye ettiği bilinmektedir. Ayrıca Araplar'dan beş kişiye, Mısır müftüsü Muhammed b. Sâlim Tamûm el-Menûfî, eş-Şeyh Mustafa b. Yusuf es-Sa'dî, Şeyh Cevdet, Seyyid Muhammed b. Abdurrahim et-Tantavî, Şeyh Rahmetullah el-Hindî'ye hilafet vermiştir.¹²⁶

E. EVLİLİĞİ

İlk haccından sonra İstanbul'a dönerek hadis okutmaya ve tarikat neşrine devam eden Gümüşhanevî, 1874 yılında Şeyhü'l-Harem-i Nebevî Mehmet Emin Paşa'nın kızı Havva Seher Hanım'la evlenmiştir.¹²⁷ 61 yaşında evlenen Gümüşhanevî'nin çocuğu olup olmadığına dair bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak Emîn Paşa'nın hayatındaki bilgilere dayanarak Gümüşhanevî'nin sarayda itibar sahibi Yaver Bey'in vefatından sonra eşi Havva Seher hanımla dul iken evlendiği anlaşılmaktadır. 1911 yılında vefat eden Havva Seher Hanım'ın mezarı Süleymaniye Camii avlusundaki Kanunî Sultan Süleyman türbesinin kible duvarı bitişiğindeki türbesi içinde, Gümüşhanevî'nin yanındadır. Kitabesinde şöyle yazmaktadır:

*Muhaddisîn-i Kirâm'dan Kutb-u Rabbanî, Ârif-i Subhânî, Gavs-u'l-vâsilîn
Gümüşhanevî el-Hac Ahmed Ziyaeddin Hazretlerinin zevce-i tahiresi ve Şeyhü'l-*

¹²⁶ Vassaf, *a.g.e.*, s. 334; Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 45; Gündüz, *a.g.e.*, s. 73; Kevserî, *İrgâh*, 94; Hocaade, *a.g.m.*, s. 7.

¹²⁷ Vassaf, *a.g.e.*, s. 334; Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 45; Hocaade, *a.g.m.*, s. 7.

*harem-i Nebevî Hacı Emin Paşa kerimesi, tâcü'l-muhadderet, Hâce Havva Seher Hanım'ın ruhuna Fatiha...1 Zilkade 1329*¹²⁸

G. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞINA KATILMASI

24 Nisan 1877'de Rusya, müttefikleri Romenler, Sırlar, Karadağlılar ve Bulgarlar'la birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Tarihte *Doksan Üç Harbi* olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı farklı cephelerde oldukça zor şartlarda yapıldı. Doğu cephesinde savaşmak amacıyla, düşman hücumu karşısında Trabzon yolu ile Kars'a giden Gümüşhanevî'nin müridleri ile birlikte cephede fiilen savaşa katıldığı ve askere manen moral desteğinde bulunduğu söylenmektedir. O senenin 9 Eylül'ünde başlayan Ramazan ayına kadar savaşa devam eden Gümüşhanevî'nin savaşın hafiflediği ve durakladığı bir sırada Of'a geldiği ve Ramazan ayı boyunca burada 280'i aşkın talebeye Râmûz okuttuğu birçok kişiyi de halvete sokarak hilafet verdiği bildirilmektedir. Bayram sonu tekrar Batum'a giden Gümüşhanevî'nin bizzat silahı ile savaşa girdiği ve düşmana karşı kurşun sıktığı anlatılmaktadır. Başta Batum cephesi ve kolordu kumandanı Müşir Derviş Paşa olmak üzere diğer subayların çok hürmet ve itibar gösterdiği nakledilmektedir. Bu savaştan hemen sonra Gümüşhanevî, İstanbul'a dönmüş, ertesi yıl da hacca gitmiştir.¹²⁹

H. VEFATI

1879-1880'lere kadar tarikat neşrine devam eden Gümüşhanevî, Mısır seyahatinden sonra tekkesini halifesi Hasan Hilmi'ye bırakmış, yalnız Cuma sohbetleri ve hatm-i hâceye devam etmiştir.

Yazlarını Beykoz'daki Yûşa Tepesi'ne çadır kurarak geçirdiği söylenen Gümüşhanevî'nin Cuma günleri mutlaka dergâha gelmeyi adet edindiği ve bunu ömrünün sonuna kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Haftanın bu gününde yapılması adet olan hatm-i hâce zikrini bizzat yaptırmayı hiçbir zaman ihmal etmediğini ifade eden Mustafa Fevzi Efendi, Gümüşhanevî'nin vefat senesinden

¹²⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹²⁹ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 45; Gündüz, *a.g.e.*, s.75-76.

önceki yazı da Yûşa'da geçirdiğini ve o yaz Cuma günleri de dâhil tekkeye gelemediğini, yerine Hasan Hilmi Efendi'yi vekâleten bıraktığını söylemektedir. Kışın dergâha döndüğünde de hiç mihraba geçmediği, tekkenin bütün mesuliyetini halifesine bıraktığı anlaşılmaktadır.¹³⁰

Gümüshânevî'nin son anlarını görenler beş gün hiçbir şey yiyip içmediğini, son üç gün gözünü hiç açmadığını, hiç konuşmadığını, yüzünün farklı renkler aldığı ve sağ tarafına meyletmek istediğini nakletmektedirler. 7 Zilkade 1311/13 Mayıs 1893 Pazar günü saat onda “*Hepsini isterim yâ kibriyâ*” diyerek vefat ettiği bilinmektedir. Cenazesine dönemin devlet ricali de katılmış, cenaze nedeniyle oluşan kalabalığı Bayezid Meydanı almamıştır. Mezarı Süleymaniye Camii avlusunda, Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesinin kible duvarına bitişik olup, mezar taşı kitabesi şöyledir:

*Nazar kıl çeşm-i ibretle makam-ı ilticadır bu
Erenler dergahı bâb-ı füyûzât-ı Hüda'dır bu*

*Ziyouddin-i Ahmed mevlidi ânın Gümüshane
Şehir-i şark u garbın mürşid-i râhı Huda'dır bu*

*Muhakkak ehl-i Hakk ölmez, ebed haydir bil ey zâir
Saray-ı kalbini pâk eyle, bâb-ı evliyadır bu*

*Şuâ-ı dürr-i vahdet menba-ı ilm-i ledünnîdir
Mükemmel vâris-i şer'i Muhammed Mustafa'dır bu*

*Hilafet müddetinden “irciû” vaktine dek Hakk'a
Tarîk-i Hâlidî'yi neşr iden hak-reh-nümâdır bu*

*Oku İhlas ile bir Fatihâ kalbinde daim tut
Cilâ ruhânî-i kalb-i mürîdâna gıdadır bu*

¹³⁰ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 61; Gündüz, *a.g.e.*, s.77.

Mezarının ayakucunda ise:

*Muhaddisîn-i Kirâmdan Fahrü'l-meşâyih, Gümüşhaneli el-Hâc Ahmed Ziyaüddin Efendi Efendi Hazretlerinin ruh-ı mukaddeslerine el-fâtihâ yazılıdır.*¹³¹

I. ZÜHD VE TAKVASI

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, zühd ve takvada yüksek derece sahibi bir zattır. Halifelerinden Mustafa Fevzi Efendi *Menâkıb*'ında Gümüşhanevî'nin zühd hayatını şu şekilde nakletmektedir:

*“Her zaman hizmetçileriyle yemek yerd, misafirsiz yemek yemezdi. Yatsıdan sonra katiyen konuşmaz, dünya sözü dinlemezdi. Gereksiz sözleri sevmez, ahlâkı düzgün olmayanlarla görüşmezdi. Helâlle iş görürdü, her mübâhı işlemezdi. Yatağa girdiğinde mutlaka Yasin Sûresini okurdu. Hastalandığı zaman ise, münasip birisi okur, o dinlerdi. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) bütün sünnetlerini işlerdi. Regaib, Mirac, Berat, Mevlid geceleriyle bayram gecelerinde uyumazdı, müridlerle birlikte zikrederdi. Recep, Şaban aylarını, Şevval'in ilk altı, Muharrem'in ilk on gününü haftanın pazartesi Perşembe günleri ile ayın 13-14-15. günlerini oruçla geçirirdi. Çok zayıf düştüğünde bu oruçları tutamamıştı. Şafak vaktinden kuşluğa kadar hep zikirle meşgul olur, hiç başka söz söylemezdi. Kerâhet vakti çıkınca yani kuşluktan sonra kırk kadar müridiyle hatm-i hâce okur, sonra mutlaka iki rekât namaz kılardı. Bu âdetini vefatına kadar hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Cuma günlerinde Fatma Sultan Camii hınca hınç dolardı, namazdan sonra cemaatle bölük bölük görüşürdü. Bu usul her yere yayılıp tatbik edilmiştir. Salı geceleri uzaktan yakından gelen bütün müridler hatm-i hâceden sonra yetmiş bin adet kelime□i tevhid çekerlerdi. O zamana kadar hiç yapılmayan bu ibadet şehrimizde hep yapılmıştır. Hiçbir zaman ayaklarını uzatarak yatmadıkları rivayet edilmektedir. Zilhicce ve Recep aylarında yılda iki defa halvete girerlerdi. Yûşa tepesinde geçirdiği yazlarında son zamanlarına kadar Râmûz derslerine devam etmiştir.”*¹³²

Ahmed Ziyaeddin Efendi, Rabbânî bir alim, fazilet ve nura mustağrak vakar ve sekinet sahibi takvada emsali nadir bulunan bir zattı. Heybet ve celal sahibi

¹³¹ Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 61; Gündüz, *a.g.e.*, s.79, 80.

¹³² Mustafa Fevzî, *Hediyye*, s. 52-56; Vassaf, *a.g.e.*, s. 335.

olduğundan her gören kendisinden çekinir ve huzurunda kolay kolay konuşulmazdı. Kendileri ebedî huzur ve daimi murakabeye nail olduklarından her zaman sükut buyururlardı. Ziyarete gelenlerin hatırlarını hoş edecek ve icap eden birkaç cümle ile yetinirlerdi. İkaz ve irşad maksadıyla yaptığı sohbetlerinde şeriat, tarikat ve hakikattan başka bir şey söylemezlerdi. Talipleri, salikleri her zaman şeriat ve tarikatın güzel, temiz ahlakına, prensiplerine davet ederlerdi. Yanlarına gelenlerin kalplerindeki varidatı icabına ve yerine göre düzeltir, mani olmak için de işarette bulunur, bazen tekdir ederdi.¹³³ Müridlerinin manevi hallerine göre kimilerine meşakkatli ibadetler tavsiye eder, onların kabiliyetlerine göre irşada çalışırdı.¹³⁴

Gümüşhanevî'nin şemaii hakkında nakledilenler ise şu şekildedir:

Dengeli ve uzuna yakın orta boylu, yanakları kırmızı, beyaz yüzlü, orta kısmı hafifçe yüksek çekme burunlu, çatık kaş ve açık alınlı, sağ ve sol gözünün altında birer siyah ben bulunan, yuvarlak yüzlü, beyazı daha beyaz, siyah ve iri gözlü, başı devamlı traşlı ve beyaz sakallı bir zat idi. Başlarına Nakşî tacı ve beyaz imame sarar, cübbe, hırka ve uzun entari giyerlerdi. Yazları beyaz, kışları da yeşil renkli elbise giymeyi tercih ederlerdi.¹³⁵

¹³³ Hocaşade, *a.g.m.*, s. 7-8; Attar, *a.g.e.*, s. 293-294.

¹³⁴ Kevserî, *İrğâm*, 97-98.

¹³⁵ Vassaf, *a.g.e.*, s. 337; Gündüz, *a.g.e.*, s. 78.

2. İLMİ KİŞİLİĞİ

A. HOCALARI

Gümüşhanevî'nin talebelerine verdiği icazetnamelerinden tahsiline *Şeyh Salim*, *Şeyh Ömer Bağdadî*, *Şeyh Ali el-Vefâi* ve *Şeyh Ali*'den ders alarak başladığı anlaşılmaktadır. Daha sonra ise Sultan Abdülmecid'in hocalığını yapan *Şehrî Hafız Muhammed Emin İstanbulî*, *Kürd Hoca* olarak tanınan *Abdurrahman el-Harputî*, *Abdulfettah el-Akrî* ve *Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî*'nin ders halkasına katılmıştır.¹³⁶

a. Şehrî Hafız Muhammed Emin el-İstanbulî

Gümüşhânevî, Mahmutpaşa Medresesi'nde okuduğu dönemde Şehrî Hafız'dan da ders görmüştür. Kendisi Abdülaziz, Abdülmecid ve II. Abdülhamid'in hocası olup, Abdullah el-Mekkî el-Erzincânî'nin halifesidir. Ayrıca daha sonra talebesi olan Gümüşhanevî'ye intisâb etmiştir. Eserlerinin olup olmadığı bilinmemektedir.¹³⁷

b. Abdurrahman el-Harputî (Kürd Hoca)

Kürd Hoca lakabıyla bilinen Abdurrahman Harputî (ö.1851), Sâdât-ı Berzenciyye'den olup, Elazığ'ın Sivrica ilçesine bağlı Çöke köyündendir. Tahsiline küçük yaşta Harput (Elazığ)'da başlamış, buranın mahalli medreselerinde ders görmüştür. Tahsiline daha sonra Diyarbakır'da devam etmiştir.¹³⁸

Yeniçeri ocağının ve Bektaşiliğin kaldırılmasında padişah ve devlet adamları üzerinde etkin bir rol oynayarak dönemin İstanbul uleması arasında seçkin bir yeri olan Abdurrahman el-Harputî, Nakşî-Kadirî meşayihinden Muhammed Sadık Erzincanî (ö.1794) ve Ilgınlı Hüseyin Efendi'den tarikat icazeti almış,

¹³⁶ Vassaf, *a.g.e.*, s. 333; Gündüz, *a.g.e.*, s. 30-37.

¹³⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 24.

Gümüşhanevî'ye de zahiri ilimlerden icazet vermiştir. Şam'a giderek Emevî Camii imamı Said Efendi'den ders gören Abdurrahman Efendi'nin günden güne şöhreti artarak saray nezdinde itibar sahibi olmuş ve oğulları ve torunları arasından da kazaskerler, nakibü'l-eşrâflar ve ilim adamları yetişmiştir. 1851'de Üsküdar'da vefat etmiştir.¹³⁹

c. Abdülfettah el-Akrî (Ukarî)

1778 senesinde doğan Abdülfettah Efendi, küçük yaşta Bağdat'ta ilim tahsil etmeye başladı. Tefsir, hadis, fıkıh ve fen ilimlerinde tahsilde bulundu. Zahirî ilmlerin yanında, Mevlana Halid el-Bağdadî'ye intisab ederek en meşhur halifelerinden biri oldu. Şeyhinin vefatından sonra çocuklarına da vâsilik ettiği bilinmektedir. Abdulvehhab es-Sûsî'nin yerine durumun tetkiki için İstanbul'a gönderilen Akrî'nin daha sonra Abdullah Herâtî'nin vefatı ile boşalan Şam'daki Halidiyye Dergahı kâim makamlığına tayin edildi. Daha sonra Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Gümüşhanevî, hocasını vefatına kadar her hafta ziyaret ederek bağlılığını göstermiştir. Abdülfettah Efendi'ye intisab edenler arasında Sivaslı Mehmed Rüstem Raşid Efendi ve şeyhülislam olmadan önce Şam'da uzun süre kalmış olan *Meclis-i Meşâyih*'in kurucularından Refik Efendi'nin de bulunması onun ilmî seviyesini ve tesir sahasını göstermesi bakımından önemlidir. 1864'de Üsküdar'da vefat etmiş ve Üsküdar Nuh Kuyusu Mezerlığı'na defnedilmiştir.¹⁴⁰

d. Ahmed b. Süleyman et-Trablusî el-Huseynî el-Ervâdî

Mevlana Halid'in son halifesi olduğunu bizzat kendisinin ifade ettiği Ervâdî, Trablusşam'ın Ervad kasabasında dünyaya gelmiştir, doğum tarihi bilinmemektedir. İlk tahsiline memleketinde başlayıp, daha sonra Mısır ve Trablusşam'da devam ettirmiştir. Hocaları arasında, Ezher Üniversitesi

¹³⁹ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, c. 1, s. 92; Gündüz, *a.g.e.*, s. 28-29; Yücer, *a.g.e.*, s. 756.

¹⁴⁰ Memiş, *a.g.e.*, s. 181, 220; Yücer, *a.g.e.*, s. 324-325; Komisyon, *İslam Alimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, t.y., c. 17, s. 270-273; Gündüz, *a.g.e.*, s. 42-44.

şeyhlerinden İbrahim el-Bâcurî, Şeyh Muhammed el-Fudâlî, Mısır müftülerinden Şeyh Ahmed et-Temîmî, Şeyh Abdurrahman el-Uşmunî, Şeyh Ahmed es-Sâvî el-Halvetî, en-Nakşibendî, Mustafa el-Mubellat el-Ahmedî, Mustafa el-Bolâkî, Şeyh Abdurrahman el-Kuzberî, Hüseyin ed-Decânî, Allame Muhammed İbn Âbidîn ve Mevlana Halid-i Bağdadî bulunmaktadır.¹⁴¹

Ervâdî, mezkûr ulemadan ilim tahsil ettikten sonra muhtelif bölgelerdeki şeyhlerin hizmetinde bulunmuştur. Böylece Ekberîyye, Rıfaiyye, Düsûkuyye, Ahmediyye, Halvetiyye ve Şaziliyye'den icazet alıp câmiu't-turuk bir hilafet iznine sahip olmuştur. Daha sonra Kâdiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Çeştiyye, Nakşibendiyye, Müceddidiyye, Mazhariyye ve Halidiyye'yi de eklemiştir. Müridlerine kabiliyetlerine göre değişen seyr ü süluk tarzı uygulayarak manevi terbiyelerini gerçekleştirmiştir. Ayrıca Ervâdî'nin otuza yakın eseri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır:

- *Ferâidu'l-fevâid*
- *Tarihu kebir*
- *Mir'âtu'l-irfan*
- *Elfîyye fî ulumi'l-edeb*
- *Risaletun fî'l-halvet*
- *Âyetu'l-mürid min muhimmâti't-tarik*
- *Evrâd*
- *Manzume fî esmâi'llâhi'l-hüsna*
- *Keşfu's-sütûr an meânî salâti'n-nur*
- *Şerhu Risalet-i "men arefe nefsehu fekad arefe Rabbehu" li'ş-şeyhi'l-ekber*¹⁴²

Hâlid-i Bağdâdî'nin kendisine "*Sana Şam sahillerinin şeyhi denilse yeridir*" diyerek iltifat ettiği Ervâdî, şeyhinin manevi işareti ile Gümüşhanevî'yi irşad etmek üzere tahminen 1845 yılında İstanbul'a gelmiş, iki yıl Ayasofya'da hadis dersi okutmuş ve 1848'de Gümüşhanevî'ye hilafet-i tâmmе ile icazet vermiştir. Ervâdî'nin Selim el-Mesutî ve Abdullatif b. Ömer el-Buharî adında iki

¹⁴¹ Kevserî, *İrğâm*, s. 85; Gündüz, *a.g.e.*, s. 38; Memiş, *a.g.e.*, s. 169; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹⁴² Kevserî, *İrğâm*, s. 86-90; Gündüz, *a.g.e.*, s. 40-41; Memiş, *a.g.e.*, s. 170-171; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 48-49.

halifesi daha vardır. Ervâdî, 1858’de Trablusşam’da vefat etmiş ve Diba Mescidi’ne defnedilmiştir.¹⁴³

¹⁴³ Memiş, *a.g.e.*, s.171.

B. TALEBELERİ

19. yüzyıl Osmanlı toplumunda Nakşî-Halidî geleneğinde *Ziyyaiyye* şubesinin kurucusu olan Gümüşhanevî,¹⁴⁴ gerek tarikat neşrine dair verdiği icazetnamelerle, gerekse hadis öğrenimini -özellikle *Râmûz* derslerini- tarikatının vazgeçilmez unsuru haline getirerek verdiği icazetnamelerle yüzlerce talebeye sahip olmuştur. Gümüşhaneli Dergâhı adeta bir *Dâru'l-hadis* şeklinde faaliyet gösteren bu yapısı ile etkileri günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁴⁵

Gümüşhanevî'nin İstanbul başta olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif bölgeleri, Kazan'dan Komor Adaları'na, Mısır'dan Medine'ye, Çin'den Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyada halifeleri mevcuttur. M. Fevzi'nin *Hediyye*'de isimlerini manzum şekilde uzunca zikrettiği yüz on altı halifesinden, burada bazılarının biyografilerine yer verilecektir.¹⁴⁶

a. Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin yetiştirdiği, daha hayattayken yerine vekil bırakarak irşat salahiyyeti verdiği Gümüşhaneli Dergâhı şeyhlerinden Hasan Hilmi Efendi, 1824 yılında Kastamonu'nun Daday ilçesine bağlı Azdavay kasabasında doğmuştur. Daha çok Kastamonî nisbesiyle tanınan Hasan Hilmi Efendi'nin babası Abdullah adında ümmî ve veli bir zattır, dedesi ise Hasan Efendi'dir.¹⁴⁷

İlk tahsiline Kastamonu'da, memleketinin ileri gelen alimlerinden kıraat, sarf ve nahv ilimleri alarak başlar. Daha sonra babası tarafından tahsilini tamamlamak amacıyla İstanbul'a gönderilir. Orada Mahmutpaşa Medresesi'ne

¹⁴⁴ Yücer, *a.g.e.*, s. 326.

¹⁴⁵ Gümüşhanevî'nin öğrencilerinden Abdülaziz Bekkine (ö.1952) vefatına kadar evinde, ondan sonra irşad vazifesiyle görevlendirilen M. Zahid Kotku (ö.1980) İskenderpaşa Camii'nde, daha sonra bu görevi alan M. Esad Coşan (ö.2001) da yine İskenderpaşa Camii'nde Râmûz ve hadis derslerine devam etmişlerdir.

¹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Fevzi, *Hediyye*, Mustafa Kara, *Ahmed Ziyaeddin-i Gümüşhanevî'nin Halifeleri, Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri*, Sehâ Yay., İstanbul, 1992, s. 121-129.

¹⁴⁷ Vassaf, *a.g.e.*, s. 338; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 83; Mustafa Fevzi, *a.g.e.*, s. 6; Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Râmûzu'l-Ehâdîs*, Mütercim: Abdülaziz Bekkine, Gonca Yayınevi, İstanbul, 2007, c. 1, s. 9.

yerleşir ve ömür boyu beraber olacağı Gümüşhanevî ile tanışır. Nevşehirli Büyük Hazım Efendi'den tefsir, fıkıh, hadis, hikmet gibi ilimlerde tahsilini tamamlayarak icazet alır. Şeyhine yakın olmak için Cağaloğlu'nda tekkeye yakın bir medreseye yerleşmiş, aynı zamanda metruk bir halde bulunan Fatma Sultan Camii'nde gönüllü olarak müezzinliğe talip olmuş ve camiyi kısa sürede ihya ederek günün beş vaktinde ibadete açık bir hale getirdiği için caminin baş müezzinliğine getirilmiştir.¹⁴⁸

Fatma Sultan Camii'ndeki vazifesi dolayısıyla buraya yerleşen Hasan Hilmi Efendi, aynı zamanda Gümüşhanevî'yi ziyarete devam etmekte, sohbetlerine katılmaktadır. O sıralarda Ervâdî, İstanbul'a gelir ve Gümüşhanevî'yle onun Ayasofya'daki hadis derslerine devam eder. Gümüşhanevî, Ervâdî'ye intisab edince o da aynı yola süluk etmeyi istediğini bildirmiş ve Abdülfetteh el-Akrî'ye bağlanmıştır. Akrî'nin vefatından sonra Gümüşhanevî'ye intisab ederek onun hadis derslerine devam ederek icazet alır. Sonra seyr u sülûkunu tamamlayarak hilafet alır. Daha şeyhi hayattayken irşad makamında vekili ve baş halifesi olmuştur.¹⁴⁹

1863'te Gümüşhanevî'yle birlikte hac vazifesini yerine getirmiş, II. Haccı ve Mısır'daki ikametleri sırasında şeyhine vekalet etmiştir. Daha sonra irşad için Geyve'ye gönderilmiş, burada inşa ettiği tekke ve medresede hem hadis okutmuş hem de tarikat neşrine devam etmiştir.¹⁵⁰

İstanbul'a döndüğünde artık şeyhi ihtiyarlığından dolayı tekke faaliyetlerini yürütememekteydi. Bu yüzden tekkeyi ona teslim etmiş, müridlerine de ona yönlendirmiştir. Cuma sohbetleri ve hatm-i hacc zikirleri dışındaki faaliyetleri Hasan Hilmi Efendi'ye bırakan Gümüşhanevî, böylece daha hayattayken onu vekil tayin etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra da on sekiz yıl fiilen Gümüşhaneli Dergâhı'nda irşad vazifesi gören Hasan Hilmi Efendi de şeyhi gibi hadis ilmi ile iştigali esas almış, tekkenin el kitabı mesabesinde olan Râmûz'u senede iki defa hatmettirmiştir. Muhammed Zahid el-Kevserî başta olmak üzere Ezinelî Mehmed Hulusi Efendi gibi yüzlerce talebesine maddi ilimler yanında

¹⁴⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 84-85; Vassaf, *a.g.e.*, s. 338; Gündüz, *a.g.e.*, s. 142-143; Mustafa Fevzi, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁴⁹ Mustafa Fevzi, *a.g.e.*, s. 7; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 85; Vassaf, *a.g.e.*, s. 338; Gündüz, *a.g.e.*, s. 142-143.

¹⁵⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 87; Gündüz, *a.g.e.*, s. 142-143; Mustafa Fevzi, *a.g.e.*, s. 7.

irfan, edeb, ahlak ve ruh terbiyesi vermiş, bunlardan başka elli altı halife yetiştirmişlerdir. Amasyalı Eyyüb Sabri, Katip Mustafa Fevzi, Bolvadinli Ahmed, Kayserili Ali Rıza, Geyveli Yusuf Bahri bunlar arasında sayılabilir.¹⁵¹

1896'da yerine İsmail Necati Efendi'yi vekil tayin ederek Hasan Hilmi Efendi, Gümüşhanevî'nin Medine'deki müridlerinden Hafız Ahmed Ziyaüddin Efendi'ye misafir olmuş ve on sekiz gün kalmışlardır.¹⁵²

Son zamanlarına doğru yerine Gümüşhanevî'nin halifelerinden İsmail Necati Efendi'yi vekil ve halife tayin etmiştir. 10 Şubat 1911'de vefat eden Hasan Hilmi Efendi'nin kabri Süleymaniye Camii haziresinde bulunmaktadır. Kitabesinde "*Hazâ Kabru şeyh Hasan Hilmi (ks). Tarikat-ı âliye-i Nakşibendiyye-i Halidiyye meşayih-i kiramından Gümüşhaneli dergâh-ı şerifi şeyhi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi Hz.'nin ruhuna ve kâffe-i ehl-i iman ervahına lillahi'l-fatihâ...*" yazılıdır.¹⁵³

Halifelerinden Katip Mustafa Fevzi Efendi'nin şeyhinin hayatını, güzel hallerini, yolculuklarını ve kerametlerini manzum olarak kaleme aldığı *Menâkıb-ı Haseniyye fî Ahvâli's-seniyye* adında bir eseri bulunmaktadır.

b. Safranbolulu İsmail Necati Efendi

1840 yılında Safranbolu'nun Oğulveren Köyü'nde doğan İsmail Necati Efendi, Ömeroğlu ailesinden Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. Tahsilin Safranbolu'da müftü Mehmet Hilmi Efendi'nin yanında tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir. Bayezid medresesi müderris ve ders-i âmlarından Ahıskalı İbrahim Efendi başta olmak üzere çeşitli hocaların derslerine devam ederek 1868'de icazet aldı. 1876'da açılan ruûs imtihanını kazanarak dersîâm oldu ve 35 yaşında iken Bayezid Camii'nde ders vermeye başladı. 1879'da ibtida-i haric müderrisliğine tayin edildi. Aynı yıl mûsile-i sahn müderrisliğine terfî etti. 1892'den itibaren icazet vermeye başladı. Kendisine 1897'de dördüncü rütbeden Mecidî ve Osmanlı nişanları verildi. 1909'da Daru'l-hilafeti'l-âliyye kısım-ı âlî hadis dersi müderrisliğine sahn-ı seman rütbesi ile

¹⁵¹ Mustafa Fevzi, *a.g.e.*, s. 7; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 86-87; Gündüz, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁵² Yılmaz, *a.g.e.*, s. 87; Gündüz, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁵³ Vassaf, *a.g.e.*, s. 340.

getirildi. 1896-1908 yılları arasında muhatap, 1909-1910 yıllarında mukarrir olarak huzur derslerine katıldı.¹⁵⁴

Gümüşhanevî'ye intisab eden, seyr-i sülukunu tamamlayıp icazet alan İsmail Necati Efendi, 1911'den itibaren Hasan Hilmi Efendi'den sonra Gümüşhanevî Dergahı'nda irşada başlamış ve ömrünün sonuna kadar bu vazifeye devam etmiştir. İsmail Efendi, irşad makamında bulunduğu süresince pek çok talebe ve alim yetiştirdiği gibi senelerce de *Râmûz* okutmuştur.¹⁵⁵

Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk İstanbul müftüsü ve Sultan Abdülaziz'in oğlu şehzade Şevket Efendi'nin hocası, Süleymaniye Medresesi usul-i fıkıh dersi müderrisi ve aynı zamanda huzur dersleri muhataplarından Safranbolulu Hafız Mehmed Fehmi Ülgener Efendi, İsmail Necati Efendi'nin oğlu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş Prof. Dr. Sabri Ülgener ise torunudur.

Son Osmanlı padişahı Sultan Vahidettin'in de kendisine intisab ettiği ve derslerine devam ettiği İsmail Necati Efendi, 6 Şubat 1919'da vefat etmiş ve Süleymaniye haziresindeki kapalı bir türbeye defnedilmiştir.¹⁵⁶

c. Ömer Ziyaeddin Dağıstanî

1850 yılında Kuzey Kafkasya'da Koysu Nehri kıyısında bulunan Çerkay kasabasına bağlı Miyatlı köyünde doğdu. Babası müderris Abdullah Dağıstanî Avar Türklerindendir. Ailesinin sekiz çocuğundan yedincisi olarak dünyaya gelen Ömer Ziyaeddin babasından Arapça ve çeşitli Kafkas dillerini öğrendi; ayrıca medreseye devam ederek dini ilimleri tahsil etti. 1876 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Mehmed Paşa'nın maiyetinde Kafkas cephesinde muharebeye katıldı. Savaşın ardından İstanbul'a gitti. Gümüşhanevî'ye intisab ederek ondan Gümüşhaneli Dergâhında tefsir, hadis, fıkıh icazeti aldı ve halife tayin edildi.¹⁵⁷

¹⁵⁴ A. Güner Sayar, *İsmail Necati Efendi*, DİA, İstanbul, 2001, c. 23, s. 115; Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 93-96; Sayar, *a.g.m.*, s. 115; Gündüz, *a.g.e.*, s. 146-147; Vassaf, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁵⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 95-96.

¹⁵⁷ Yusuf Ziya Binatlı, *Ömer Ziyaeddin Dağıstanî*, DİA, İstanbul, 1993, c. 8, s. 406; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 97-98; Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, *Zübdetü'l-Buhârî*, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1980, s.11-12.

Hocasının kendisine *Hafız Ömer* hitabı üzerine çalışarak altı ayda hıfzını tamamlamıştır. Buhari başta olmak üzere diğer bazı hadis kitaplarını da hıfzetmişlerdir. Kuvvetli hafızaya sahip olan Dağıstanî, yıllarca Gümüşhaneli Dergahı'nda hatimle teravih namazı kıldırılmışlardır.¹⁵⁸

Ömer Ziyaeddin Efendi, şeyhülislamlığa takdim ettiği *Tecvid-i umûmî* isimli eseriyle taşra ruûsuna nail olmuştur. Aralık 1878'de Edirne İkinci Ordu Alay müftüğüne getirildi. Ertesi yıl kendisine İstanbul müderrisliği tevcih olundu. 1892'ye kadar Edirne'de görev yaptı. 1893-1901 yılları arasında Malkara kadılığı görevinde bulundu. 1903'te Kudüs mevleviyetine, ertesi yıl Tekirdağ kadılığına tayin edildi. Bu görevde iki yıl kaldıktan sonra meşrutiyetin ilanı ile İstanbul'a geldi. 1908'de saltanat ve hilafeti savunan *Hadis-i Erbain fî Hukûk-i Selâtin* adlı eserini neşretti. 1909'da 31 Mart vakasına karıştığı, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Derviş Vahdetî ile ilgisi olduğu iddiasıyla Divan-ı Harbî Örfî tarafından müebbet kalebentliğe mahkum edildi. Cezası bir süre sonra sürgüne çevrilerek Medine'ye gönderildi. Medine'ye gelen Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın daveti üzerine yedi ay sonra İskenderiye'ye gitti. Münteze Sarayı'nda hidivin saray hocalığını ve imamlığını yaptı. 1912 yılında çıkarılan genel af üzerine şeyhülislamlığa başvurarak görev istediye de kendisine saltanat ve hilafeti savunan *Hadis-i Erbain fî Hukûk-i Selâtin* isimli eserinden dolayı olumlu cevap verilmedi. Mısır'da yaklaşık yedi yıl kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. 1919'da Süleymaniye Medresesi'nde hilafiyat ve 1920'de hadis müderrisliğine tayin edildi. Bu görevin bir nişanesi olarak *Zübdetü'l-Buhari* isimli eserini neşretmiştir. Aynı yıl İsmail Necati Efendi'nin vefatı üzere boşalan Gümüşhanevî Dergahı meşihatına getirildi. 30 Kasım 1920'de vefat etti. Süleymaniye Camii haziresinde Gümüşhanevî'nin halifelerine ayrılan bölüme defnedildi. Dört defa evlenen ve yirmi dört çocuğu olan Dağıstanî'nin ilk üç evliliğinden doğan çocukları yaşamamıştır. Soyu son eşi Nazife Hanım'dan doğan sekiz çocuğundan beşiyle devam etmektedir. Kitabesinde şöyle yazmaktadır: “*Meşâyah-i âzâm ve muhaddisîn-i kirâmdan Dağıstanlı Hacı Ömer Ziyaeddin Efendi Hazretlerinin ruhuna el-Fatiha*”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Vassaf, *a.g.e.*, s. 342; Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 11; Gündüz, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵⁹ Binatlı, *a.g.m.*, s. 406; Gündüz, *a.g.e.*, s. 149-150; Vassaf, *a.g.e.*, s. 342.

Eserleri, şöhret ve nüfuzunun geniş bölgelerde yayılmasından dolayı muhtelif bölgelerde basılmış ve dağıtılmıştır. İstanbul, Dağıstan, Mısır, Trabzon ve Edirne'nin muhtelif matbaalarında basılıp dağıtılan eserleri geniş kitlelere feyz membaı olmuştur. Türkçe, Arapça, Dağıstan dillerinde sayısız manzum ve mensur eserler veren Dağıstanî, Sultan Vahidettin'in teklif ettiği şeyhülislamlık makamını “İşgal altında bulunan bir memlekette fetva makamı işgal edilmez” diyerek kabul etmemiştir.¹⁶⁰

Ömer Ziyaeddin Efendi, başta hadis olmak üzere fıkıh, kıraat, tecvid, tasavvuf, siyer gibi ilimlerle meşgul olmuş, çeşitli eserler yazmıştır. Kendisi, Gümüşhanevî'nin çizgisini devam ettiren, son devrin ilim ile tarikatı birlikte yürüten muhaddis mutasavvıflardan biridir. Lezgi dili ile yazılmış *Mevlid-i Şerif* i bin beyitlidir. Dağıstan yöresinde Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i gibi meşhur olmuştur. Diğer eserleri ise şunlardır:

- et-Teshilâtü'l-âture fî kıraati'l-aşere*
- Âdâbu kıraati'l-Kur'an*
- Tercüme-i Akaid-i Neseфіyye*
- Sünenü'l-akvali'n-nebeviyye mine'l-ehâdisi'l-Buhariyye*
- Hadis-i Erbain fî Hukûk-i Selâtin*
- Zübdetü'l-Buharî*
- Zevâidü'z-Zebîdî*
- Zübdetü'l-Buharî Tercümesi*
- Mirat-ı Kanun-i Esasî*
- Beyânât-ı Fetavâ-yı Ömeriyye fî't-tarâiki'l-aliyye*
- Mevlid-i Şerif*
- Kısas-ı Enbiya*
- Mu'cizâtü'n-Nebî*
- Kitabu'l-mu'cizât li cemû'l-enbiya*¹⁶¹

¹⁶⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 101, Gündüz, a.g.e., s. 150-151.

¹⁶¹ Binatlı, a.g.m., s. 407; Gündüz, a.g.e., s. 151-152; Yılmaz, a.g.e., s. 102.

d. Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi

Mustafa Feyzi Efendi, 1851 yılında Tekirdağ'ın Kılıçlar Köyü'nde doğmuştur. Çiftçilikle uğraşan Emrullah Ağa'nın oğludur. Tahsiline memleketinde başladıktan sonra, 1868'de İstanbul'a gelerek ağabeyi Bayezid Camii dersîâmlarından Tekirdağlı Mehmet Tahir Efendi'nin ders halkasına dahil olmuş, 1883'de ulûm-u âliyeden icazetname almıştır. 1883'de ruûs imtihanında başarı göstererek tedrise mezun kılınmış ve ders vekili sıfatıyla Bayezid Camii'nde derse çıkmış ve 1898'de ders halkasına devam eden talebelerine ilk icazetini vermiştir. 1887 senesinde *ibtida-i haric* rütbesiyle beraber İstanbul müderrisliği vazifesi verilir. 1907'de *musıla-i sahn* rütbesiyle Şehzadebeşi İsmail Paşa Medresesi müderrisliğine tayin edilir. Ardından 4. Osmanî ve 4 Mecidî nişanı ile taltif edilerek 1910 senesinde huzur dersleri muhataplığına tayin edilir. En son huzur dersinin yapıldığı 1919 senesine kadar bu vazifesine devam etmiştir.¹⁶²

Gümüşhanevî'ye intisap eden Mustafa Feyzi Efendi, onun önde gelen halifelerinden biri olmuştur. Ömer Ziyaeddin Efendi'nin 1920'de vefatından sonra Gümüşhaneli Dergahı postnişini olarak göreve başladı. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar bu görevi sürdürmüştür. Yeni Camii'de bir müddet hadis dersleri okutan Mustafa Feyzi Efendi, Gümüşhaneli Dergahı'nda beş sene kadar görev yapmış, pek çok talebe ve ona yakın irşad salâhiyetli alim yetiştirmiş, her sene bir kere hatim yapmak üzere *Râmûz* okutmuştur. Son halvetinde Serezli Hasib Efendi, Kazanlı Abdülaziz Bekkine, ve Bursalı Mehmed Zahid Efendi'ye hilafet vermiştir. Aynı silsile sırasıyla bu zatlar tarafından devam ettirilerek günümüze kadar canlı bir şekilde intikal ettirilmiştir. 1926 senesinde 75 yaşında iken Gümüşhaneli Tekkesi'nde vefat etmiştir. Kabri Süleymaniye Camii haziresinde tekke arkadaşlarının yanındadır.¹⁶³

e. Hafız Ahmed Ziyaeddin Efendi

Tabur imamlığında bulunmuş olan bu zat, emekli olduktan sonra Medine'ye giderek kırk seneden fazla burada mücavir olmuştur. Süleymaniye Camii

¹⁶² Yılmaz, *a.g.e.*, s. 109; Gündüz, *a.g.e.*, 153, Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁶³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 110-111; Gündüz, *a.g.e.*, 153-154, Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 12.

haziresinde bulunan kabrinin kitabesinde “*Gavsü’l-vasılîn Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Ziyaeddin Efendi Hazretlerinin hâdim-i hâssı ve Şeyh Hasan Hilmi Efendi Hazretlerinin halifesi ve Medine-i Münevvere mücâvirîn-i kadimesi ecille-i kiramından Şeyh Hafız Ahmed Ziyaeddin Efendi’nim halvetgah-ı ebedîsidir. 2 Haziran 1922*” yazılıdır.¹⁶⁴

f. Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi

Gümüşhanevî’nin büyük değer verdiği halifelerinden biri de *Lüleburgazlı Mehmet Eşref Efendi*’dir. Yirmi yıl boyunca Lüleburgaz’da müderrislikte bulunmuş, Tırnovalı Hasan Sıdkı Efendi, Amasyalı Abdülkerim, Trabzonlu Hasan Sabri, Ahıskalı Şerif, Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi ve Gümüşhanevî’den de ders almıştır. Fatih Camii dersiâmlığında bulunmuş, daha sonra da Süleymaniye Medresesi müderrisliğine kadar yükselmiştir. Huzur dersleri muhatab ve mukarrirliğinde bulunmuştur. Gümüşhanevî’nin otuz yıl hizmetinde bulunmuş, Pekin’e gönderilmiştir. Oradaki Müslümanlar, II. Abdülhamid adına bir üniversite yaptırmaya başlamışlar böylece *Çinli Hoca* olarak meşhur olmuştur. 1339/1935 tarihinde vefat etmiştir.¹⁶⁵

g. Zeynullah el-Kazanî

Zeynullah el-Kazanî, Gümüşhanevî’nin Kazan ve Kafkasya’da görevlendirdiği halifelerindendir. Gümüşhanevî ile Medine’de tanışmış ve hilafet icazeti almaya muvaffak olmuştur. Memleketine döndüğünde kısa zamanda büyük şöhret sahibi olmuş, ancak kimi haksız suçlama ve ithamlar sonucunda sürülmüştür. Daha sonra Kazan’ın doğusunda Tarvisky bölgesinde irşada bulunmasına izin verilmiştir. Zeynullah el-Kazanî’nin *Menâkıb-ı Ziyaüddin el-Gümüşhanevî* isimli bir eseri bulunmaktadır.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Vassaf, *a.g.e.*, s. 345; Gündüz, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁶⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 73; Gündüz, *a.g.e.*, s. 155-156.

¹⁶⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 157-158.

h. Hasan Hilmi b. Ali el-Kevserî

Hasan Hilmi b. Ali el-Kevserî, 1245/1829 yılında Kafkasya’da doğmuştur. Zahid el-Kevserî’nin babasıdır. Süleyman el-Ezherî, Şeyh Musa el-Hannaşî, Şeyh Şamil’in talebelerinden Şeyh Hasan es-Sûshî’den ilim tahsil etmiştir. Ruslar’ın Kafkasya’yı işgaliyle 1280’de Düzce’ye gelmişlerdir. Burada tasavvufa yönelerek Şeyh Devlet isimli zattan irşad için icazet almıştır. 1284/1867’de köyünde geniş bir medrese inşa ettirmiş, burada hem talebe yetiştirmiş hem de irşad hizmetinde Atıf Efendi’ye yardım etmiştir. 1287’de İstanbul’da Gümüşhanevî ile tanışarak hilafet icazeti almıştır. Düzce’de Yeni Cami yanına inşa edilen medresede yıllarca *Râmûz* ve *Garâib* okutarak müderrislik yapmış daha sonra medresenin yanına tekkenin açılmasıyla burada fıkıh, hadis, tilavet ve halvetle meşgul olmuştur. 1345 yılında Düzce’de vefat etmiştir.¹⁶⁷

i. Ünyeli Yusuf Bahri Efendi

Ünyeli Yusuf Bahri Efendi, 1839 yılında Ünye’de doğmuştur. Ünye Sadullah Bey Medresesi’nde, Süleymaniye ve Daru’l-hadis medreselerinde okumuş, Hemşinli Hacı Salim Efendi’den, Bayezid dersiâmlarından Abdülkerim Efendi’den tefsir, me’ânî, usul ve cüz’iyyât, Fatih dersiâmlarından Hacı Şakir Efendi’den ve Gümüşhanevî’den de hadis ilmini tedris ederek icazetini alıp memleketine dönmüştür. Ünye Sadullah Bey Medresesi müderrisliğine, daha sonra da Ünye müftülüğüne tayin olunup hem ilim hem de tarikat neşriyle meşgul olmuştur. 1912’de emekli olmuş ve bilâhere vefat etmiştir.¹⁶⁸

i. Nallıhanlı Hasan Ziyaeddin Efendi

Nallıhanlı Hasan Ziyaeddin Efendi, 1860’ta Nallıhan’da doğmuş, Ömer Şeyh Yerköyü’nde sıbyan mektebini bitirmiş, Mihaliçcik ve Mudurnu Medreseleri’nde ders okuttuktan sonra 1878’de İstanbul’a gelmiştir. Bayezid Medresesi dersiâmlarından Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin ders halkasına dahil olup

¹⁶⁷ Kevserî, *Tahrîr*, s. 42-45; *İrğâm*, s. 103-107; Gündüz, *a.g.e.*, s. 158-160.

¹⁶⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 160.

icazet almıştır. Gümüşhanevî'den Râmûz ve hadis, daha sonra da hilafet icazeti olarak memleketine dönmüş, orada bir taraftan Mehmed Ağa Medresesi'nde ders okutmuş, diğer yandan da tarikat neşriyle meşgul olmuştur. Nallıhan Müftülüğü'ne tayin edilmiş, 1911'de vefat etmiştir.¹⁶⁹

j. Trabzonlu Hafız Esad Efendi

Trabzonlu Hafız Esad Efendi, 1856'da Trabzon'da doğmuş, babasından hıfzını ikmal ile mukaddimât-ı ulûmu tahsil, sülus ve nesih hatları meşk eylemiştir. Tahsil için İstanbul'a gelerek Rizeli Mânizade Hoca Ferhad Efendi'nin Süleymaniye Camii'ndeki derslerine devam ederek icazet almıştır. Bayezid Camii dersîamlığına tayin edilmiş, II. Abdülhamid ve Sultan Reşad zamanlarında huzur dersleri muhataplığında bulunmuştur. Gümüşhanevî'den Şazelî tarikatı usulü üzere icazet, Halidî ve Nakşibendî hilafeti almıştır. 1914 senesinde vefat etmiştir.¹⁷⁰

Gümüşhanevî'nin halifeleri arasında Kaymakam Hacı Osman Efendi, Ankaralı Ahmed Hilmi Efendi, Tarsuslu Hocaşade Hacı Hamza Efendi, Kırımlı Mücteba Efendi, Çırpırlı Ali Efendi, Şeyh Efendi diye maruf olan Osman Niyazi Efendi de bulunmaktadır. Bunların dışında Ziyâiyye'yi kendi beldelerinde neşreden hulefanın isimleri şunlardır:

Şam'da Yusuf en-Nâşukî (1900), Kırım'da İsmail el-Kırımî, Erzincan'da Hasan el- Erzincânî, Mahmud el-Bosnevî, Adapazarı'nda Mustafa el-Kürdî el-Harputî (1910), Düzce'de Hasan Hulusi Efendi, Of'ta *Huccetu's-sâlikîn* müellifi Yusuf Şevkî el-Ofî başta gelmektedir. Mısır'daki halifeleri arasında Şeyh Cevda b. İbrahim ile Hâce Rahmetullah Efendi bulunmaktadır.

Gümüşhanevî'den hadis icazeti alan öğrencileri ise, Sivas Aziziyeli Abdülkadir Efendi, Gümüşhaneli Ahmed Hulusi Efendi, İstanbullu Seyyid Ahmed Raşid Efendi, Uluborlulu Ali Kemal Efendi, Arapkirli Hüseyin Avni (Karamehmedoğlu), Azdavaylı Mahmud Celaleddin Efendi, Ezineli Mehmed Hulusi Efendi ve Yusuf Ziyaüddin Ersal'dır.¹⁷¹

¹⁶⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 160-161.

¹⁷⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁷¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 166.

C.ESERLERİ:

1. Tasavvuf ve Ahlak:

- *Câmiu'l-usûl*:

Tam adı *Câmiu'l-usul fî evliyâi ve envâihim ve evsâfihim ve usûl-i külli tarîkın ve mühimmâtî'l-mürîdi ve şurûti's-şeyhi ve kelimâti's-sûfiyye ve ıstılâhihim ve enyâi't-tasavvufi ve makâmâtihim* olan eser¹⁷², 1859 yılında neşredilmiştir. Eser, bütün tarikatların muteber kaynaklarından derlenmiş olup, içerik itibarıyla tasavvufta kişinin merâtibini teorik ve pratik yönleriyle anlatmaktadır. Bu yönüyle, Herevî'nin *Menâzilu's-sâilîn*'inin genişçe bir şerhi veya İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Medâricu's-sâlikîn*'in bir hulasası şeklindedir. Tasavvuftaki makam ve menziller, *bidâyât*, *ebvâb*, *muamelât*, *ahlak*, *usul*, *edviye*, *ahvâl*, *velâyat*, *hakâik*, *nihâyât* şeklinde bölümlendirilmiştir. Bu bölümlerde velilerin özellikleri, usul ve kaideleri, müride gerekli olan şeyler, kamil mürşid olabilmenin şartları, tasavvuf ehline dair ifade ve ıstılahlar, tasavvufî makamlar açıklanmaktadır. Her bölümde yapılan açıklamalar ayetler ve hadisler kullanılarak desteklenmektedir. Nakşibendiyye ve şâzeliyye ile birlikte diğer tarikatların adabı ve usulüne dair bir bölüm bulunmaktadır. On kısım yüz makam ve bin menzil şeklinde, esmaü'l-hüsna'nın kamil insanda tecellileri, tarikatlara dair esaslar, makamlar, mertebeler, hakikatlar, şariat, tarikat, hakikat, marifet, vahdet-i vücud, vahdet-i şühûd, mürşid-i kamilin müride olan teveccühleri izah edilmektedir. Eserin sonunda Gümüşhanevî'nin hocası Şehrî Hafız'ın takrizleri bulunmaktadır. Eserin İstanbul 1276, 1298 ve 1319 tarihlerinde birçok kez neşredildiği bilinmektedir. Aslı Arapça olan eser, İstanbul, 1977 basımıyla Rahmi Serin ve Ramazan Nazlı tarafından *Veliler ve Tarikatlarda Usul* adıyla tercüme edilmiştir. 266 sayfadır.¹⁷³

- *Rûhu'l-ârifîn*

Eserin tam adı *Ruhu'l-Ârifîn ve Reşâdu't-tâlibîn*'dir. Allah sevgisini konu alan eserde muhabbetullahın manası, şer'î delilleri, hakikatı, sebepleri, nasıl azalıp

¹⁷² Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, y.y., 1298.

¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Gündüz, a.g.e., s. 171-299.

çoğaldığı, korunması, insanlardaki alametleri açıklanmaktadır. Muhabbete varmak için dokuz makam gösterilmiş ve bunlar açıklanmıştır. Bu makamlar: Tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, muhabbet ve rızadır. İlk ve tek baskısı 1275/1858'de İstanbul'da yapılmış olup 81 sayfadır.¹⁷⁴ Eserin sonunda İbn Arabî'nin muhabbete dair üç sayfalık bir risalesi bulunmaktadır. Arapça olarak yazılan eser 1978'de İstanbul'da *Vuslat Ehli ve İlâhi Aşk* adıyla, Rahmi Serin tarafından tercüme edilerek basılmıştır.

- *Mecmuatu'l-ahzâb*

Bütün tarikatlara ait evrad, zikir ve kasidelerin bir araya getirildiği bir eser olup üç ciltten oluşmaktadır. I. cildinde Şazelî, II. cildinde Nakşibendî, III. cildinde ise İbn Arabî'nin ahzabına ağırlık verilmiştir. 1298/1884'te ilk baskısı yapılan eserin ikinci ve en muteber baskısı İstanbul'da 1311/1893'te neşredilen nüshadır.

- *Kitâbu'l-ârifîn fî esrâr-ı esmâil-erbaîn*

Eser, Şeyh Ebu'l Abbas Muhammed el-Bûnî'nin şerhinden kısaltılarak alınan dua cümlelerini içermektedir. Kırk adet dua cümlesinin maddi ve manevi faydaları, sayısı ve nasıl söyleneceğini açıklamaktadır. *Mecmuatu'l-ahzab'ın* II. cildin kenarında 550-569 sayfaları arasında bulunmaktadır.

- *Mektub*

Gümüşhanevî'nin Mısır'da iken halifesi Hasan Hilmi Efendi'nin şahsında bütün müridlerine hitaben yazdığı tahmin edilen, büyük boy iki sayfalık ve Türkçe yazılmış bir mektuptur. Kendisinin tasavvufî görüşlerini, müridlerine olan tavsiyelerini ve şeriat, tarikat, hakikat ve marifetin on makamını içermektedir.

- *Necâtu'l-gâfilin*

Tam ismi *Kitâbu Necâti'l-gâfilîn fî envâi'l-kebâiri ve sağâiri ve'l-ahlakî'r-rezâili mea'd-delâil* olan eser, Gümüşhanevî'nin talebelerinin ahlaka dair bir eser yazmasını istemeleri üzerine yazılmıştır. Tasavvufî ahlaki konu alan eserde büyük

¹⁷⁴ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Rûhu'l-ârifîn*, y.y., 1275.

ve küçük günahlar ayet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle açıklanmıştır. *Gafillerin Kurtuluş Yolu* ismiyle A. Kemal Saran tarafından tercüme edilerek 1968'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

- *Devâu'l-müslimîn*

Tamamı 22 sayfa olan küçük hacimdeki eser, *Necâtu'l-gâfilîn*'in özeti şeklindedir. İçerik olarak da benzer şekilde günahlar, bunların insana tesirleri, kurtuluş yolları tasavvufî ahlak çerçevesinde ele alınarak açıklanmıştır. 1290'da İstanbul'da basılan eserin sonunda Gümüşhanevî'nin hocaları Şehrî Hafız, Yusuf b. Osman el-Harputî ve Abdülfettah Efendi'nin takrizleri bulunmaktadır.¹⁷⁵

- *Netâicu'l-ihlâs*

Eserin tam adı *Netâicu'l-ihlâs fî hakki'l duâi ve ma'rîfetihi ve erkânihi ve şurûtihi ve menâfi'ihi* olup, dua hakkında yazılmıştır. 12 sayfadan oluşan risalede dua, erkânı, şartları, adabı ve faydası işlenmektedir. *Hadis-i Erbaîn* ve *Devâü'l-müslimîn* ile birlikte 1290 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.¹⁷⁶

2. *Hadis*

Gümüşhanevî'nin hadislerle ilgili eserleri bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağından bu bölümde yalnızca isimlerine yer verilecektir:

- *Râmûzu'l-ehâdîs*
- *Levâmiu'l-ukûl*
- *Garâibu'l-ehâdîs*
- *Letâifu'l-hikem*
- *Hadis-i erbaîn*

3. *Fıkıh ve Akaid:*

- *Câmiu'l-menâsik alâ ahseni'l-mesâlik*

¹⁷⁵ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Devâu'l-müslimin*, t.y., y.y.

¹⁷⁶ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Netâicu'l-ihlas*, t.y., y.y.

Hac ibadetini konu alan ve ayrıntılı biçimde hac menasikini, rükünlerini anlatan bu eser 432 sayfa olup 1289'da İstanbul'da basılmıştır.¹⁷⁷ Yirmi bâbda fikhî açıklamalara yer vererek tavaf, ihram, say, vakfe, müzdelife ve haccın tüm menasiki anlatılmıştır. Zaman zaman tasavvufî yorumlara da yer verilen eserde Haremeyn'in faziletine dair bir bölüm de bulunmaktadır.

- *Câmiu'l-mütûn*

Eserin tam adı *Câmiu'l-mütûn fî hakkı envâi's-sıfâtî'l ilâhiye ve'l-akâidi'l-Mâturidiyye ve elfâzı'l-küfri ve tashîhi'l-a'mâli'l-'acîbiyye*'dir. Ehl-i sünnet itikadını anlatan eser, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Allah'ın sıfatları ve bazı itikadî konular, ikinci bölümde küfre sebep olan davranışlar, üçüncü bölümde ise ibadetler üzerinde durulmuştur. Eser, 1273 yılında İstanbul'da basılmış olup, 140 sayfadan oluşmaktadır. *Ehl-i Sünnet İtikadı* adıyla Abdülkadir Kabakçı ve Fuat Günel tarafından tercüme edilip, 1986 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.

- *Kitâbu'l-abîr fî'l-ensari ve'l-muhacir*

Eserin tam adı *Kitâbu'l-abîr fî'l-ensâri ve'l-muhaciri ve'l-cihadi ve'l-ğazvi ve's-şühedâi me'a ahkâmiha ve hakâyikihâ ve dekâyikihâ ve tefâsiriha ve envâihâ ve fezâilihâ*'dır. 1276 yılında basılmış olup, 52 sayfalık bir risale şeklindedir. Birinci bölümde ayet, hadis, icma ve kıyasın ışığında hicret konusu, ikinci bölümde yine deliller getirmek suretiyle cihad mefhumu ele alınmış olup, tasavvufî yorumlara yer verilmiştir.

- *Kitabu matlabu'l-mücâhidîn*

Kitâbu'l-abîr'in 42-50. sayfaları arasında yer alan dokuz sayfalık küçük bir risale şeklindedir. Dokuz bâbdan oluşan, Türkçe yazılmış risalede müşavere, dua, düşmanla karşılaşıldığında sabretmek, mücahidin fazileti, şehitlerin üstünlüğü, nöbet tutmanın fazileti, cepheden kaçmanın dînî sorumluluğu konuları işlenmiş olup 93 Harbi döneminde yazıldığı tahmin edilmektedir.

¹⁷⁷ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmiu'l-menâsik alâ ahseni'l-mesâlik*, İstanbul, 1289.

- *Risaletun makbûletun fî hakki'l-müceddid*

Kitabu'l-abîr içerisinde yer alan bir sayfalık risale, *her yüzyılın başında bir müceddid geleceği* hadisini konu almaktadır.

- *Vasiyyetleri*

Kitâbu'l-abîr'in sonunda yer alan, Gümüşhanevî'nin müridlerine vasiyetlerini konu alan iki sayfalık bir risaledir.

4. Gümüşhanevî'ye Nispet Edilen Eserler

- *Zübdetu'l-akâid ve Nuhbetü'l-Fevâid*

Gümüşhanevî'nin tercüme ettirmek maksadıyla talebelerinden Hasan b. Ömer Efendi'ye verdiği bu eser, giriş bölümünde verilen bilgilerin yanlış anlaşılmasından dolayı Gümüşhanevî'ye nispet edilmiştir.

- *Müstağni's-şüruh Mine't-tasrif*

Hüseyin Vassaf'ın *Sefîne*'sinde ve Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde Gümüşhanevî'nin eserleri arasında zikredilen, ancak onu işaret eden hiçbir emarenin olmadığı eser, Arapça dilbilgisi kurallarına dairdir. Eserin Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi'ye ait olması muhtemeldir.¹⁷⁸

- *Şerh-i İsagocî*

İlk kaynaklarda Gümüşhanevî'nin eserleri arasında zikredilmeyen ancak Bursalı Mehmet Tahir ve Brockelmann tarafından Gümüşhanevî'nin eserleri arasında sayılan *Şerh-i İsagocî*, bir mantık kitabıdır.¹⁷⁹

- *Miftâhu's-sa'ade ve Misbâhu'l-ervâh*

Ahmed Ziyaeddin b. Mustafa el-Uşşâki'ye ait olan eser, isim benzerliği neticesinde yanlışlıkla Gümüşhanevî'ye nispet edilmektedir.

- *Zâiru'l-Kudüs*

- *Tercüme-i Cânibi'l-ğarbi fî halli Müşkilât-ı İbn Arabî*

¹⁷⁸ Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁷⁹ *A.g.y.*

- *Zübdetu'l-beyân*
- *Muhtasar Vefeyât-ı Bursa ve Ravzatu'l-Müflihîn*

III. BÖLÜM

AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ'NİN TASAVVUF ve HADİS İLİMLERİNDEKİ YERİ

A. TASAVVUFÎ İLMİNDEKİ YERİ

1. TASAVVUFÎ GELENEĞİ

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, şeyhi Ervâdî'den *Kadiriyye*, *Kübreviyye*, *Çeştiyye*, *Sühreverdiyye*, *Rifaiyye*, *Şazeliyye*, *Desûkiyye*, *Halvetiyye*, *Nakşibendiyye*, *Müceddidiyye*, *Mazhariyye* ve *Halidiyye* tarikatlarının hilafet-i tâmmе ile icazetlerini aldığını ve tarikaten Nakşibendî, mezheben Şazelî olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁰ Bu ifadesinden hareketle onun tasavvuf ve tarikatlar açısından sahip olduğu geleneği bu iki tarikat açısından –genel hatlarıyla- ele almaya çalışacağız.

A. ŞAZELİYYE

Şeyh Ebu'l-Hasan el-Mağribî eş-Şazelî (ö.1258) tarafından Kuzey Batı Afrika'da kurulmuş olan Şâzeliyye Tarikatının prensipleriyle Gümüşhanevî'nin sahip olduğu tasavvuf felsefesi arasında benzerlikler bulunmaktadır.

Ebu'l-Hasan eş-Şazelî, tarikat anlayışında âdab ve erkâna, kılık ve kıyafete önem vermemiş, sağlam bir itikad, ibadetlerde titizlikle riayet ve iyi ahlakı esas almıştır. Halvete de fazla önem vermeyerek tasavvufu aktif hayat içerisinde yaşama esasını benimsemiştir. İlimle aşırı derecede meşgul olmasından dolayı gözlerini kaybeden Şâzelî, tasavvufa yönelmiş, İmam Gazali'nin *İhya*'sında ve Ebû Talib el-Mekkî'nin *Kûtul'-kulûb*'unda yer alan ahlak esaslarını benimsemiştir. Buna bağlı olarak tarikatını şu esaslar üzerine bina etmiştir:

- Gizli ve açık her yerde Allah'tan korkmak,
- Söz ve fiillerde sünnete tabi olmak,
- Ne rahatlık ne de sıkıntı anında insanlardan bir şey beklemeyip her şeyi Allah'tan beklemek,
- Büyük küçük her hususta Allah'ın iradesine teslim olmak,
- Neşeli ve kederli anlarda Allah'ın iradesine sığınmak.¹⁸¹

¹⁸⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 44. Ayrıca bkz: Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Levâmiu'l-ukûl*, y.y., 1293, c. I, s. 30.

¹⁸¹ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yay., İstanbul, 1995, s. 190; Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmiu'l-usûl*, Tercüme: Rahmi Serin, Pamuk Yay., İstanbul, 1979, s. 86.

Şâzelî, müntesiplerine, daima din ve dünya işlerini dengede götürmelerini, dünyevî meşgaleler içinde de tevhide erilebileceğini bildirmiş, peşinden gelmek isteyen müridlerine işlerinin başına dönmelerini söylemiş ve tembelliği, dilenciliği yasaklamıştır. Her zaman ve mekanda, her şartta ibadet edilebileceğini savunan Şâzelî, kendi zamanından hiç tekke inşa ettirmemiştir. Ne tekke, ne halvet, ne de adâba fazla önem vermeyen Şâzelî, *haft zikir* usulüne bağlılığı ve *hizb* ve *virâd*leri ile meşhurdur. Tasavvufun gayesi olan *fenâ* mertebesine belli program dahilinde evrad ve ezkara devam ederek ulaşmak istemiştir. Her müridin kendi seviyesine göre verilen evrada devamına ayrıca önem vermiş, tespit ettiği duaları *hizb* adı altında toplamıştır. Önceleri Tunus'ta şekillenen Şâzelî tarikatı, daha sonra Mısır ve Cezayir'de de yayılarak 19. Yüzyılda Kuzey Afrika ülkelerinin istiklal mücadelelerinde aktif bir rol oynamıştır.¹⁸²

B. NAKŞİBENDİYYE

Nakşibend nakış yapan anlamında Farsça bir kelimedir. Seyr ü sülûk ve nefis eğitiminde kalbi işlediği, kalbin üzerine süsler yaptığı için bu adı almıştır.¹⁸³ Tarihî akışı içerisinde sırasıyla Sıddîkiyye, Tayfûriyye, Hâcegâniyye, Ahrâriyye, Müceddidiyye, Mazhariyye ve Hâlidîyye isimlerini almıştır.¹⁸⁴ Nakşibendiyye Tarikatı Şeyh Bahâuddîn Nakşibend (ö:791/1389) tarafından kurulmuştur. Halifeleri olan Alâeddin Attar, Zâhid Bedahşî, ve Muhammed Parsa tarafından çok geniş bir alana yayılmıştır. İmam Rabbânî zamanında Hindistan ve çevresinde yayılma göstermiştir. Fatih Sultan Mehmed zamanında Ubeydullah Ahrar'ın halifelerinden Molla İlâhî tarafından İstanbul'a getirilen Nakşibendiyye, 18. yüzyılda Mevlana Halid-i Bağdâdî ile Osmanlı Hanedanı içerisinde rağbet görmüştür. İstanbul'da altmış beş Nakşî dergâhının bulunması, bu tarikatın halk arasında da yayılmış olduğunu gösterir.¹⁸⁵

Nakşibendiyye tarikatında diğer tarikatlarda olduğu gibi kurbiyete vesile olacak nafilelerle meşgul olmak sülûk için önemli kabul edilmiştir. Bu vazife

¹⁸² Türer, *a.g.e.*, s. 190-191; Gündüz, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹⁸³ Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2000, s. 205.

¹⁸⁴ Yakup Çiçek, *Nakşibendiyye Tarikatı ve Şeriata Bağlılığı*, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, Hazırlayan: Necdet Yılmaz, Seha Yay., İstanbul, 1992, s. 139.

¹⁸⁵ Eraydın, Selçuk, *"Tasavvuf ve Tarikatlar"* Marifet Yay., İst. 1981, s. 220.

zaman ve ahval göz önünde bulundurularak, şeyh tarafından verilir. Ayrıca insan, boş zamanları değerlendirmede müddetçe, kötü alışkanlıklara, nefsin pençesine düşme gibi tehlikelere uğrayabileceğini her an hatırdan çıkarmamalıdır. Nakşibendiyye tarikatında sâlik zikre başlamadan önce, heva, hırs, şehvete tâbi olma, mâsivaya meyil gibi bütün yasaklardan tevbe ve istiğfar ile bedenini ve kalbini temizlemeye çalışır. Bu, kalbi kontrol altında tutmak (murakabe), dikkati bir noktaya yoğunlaştırmak, yani zikre hazırlanmaktır.¹⁸⁶

Ehl-i Sünnete bağlı bir tarikat olan Nakşibendiyye, hafî zikri esas almıştır. Taşkın hareketlere rastlanmaz. Sohbet ve rabıtaya büyük önem verilir. Toplu halde yapılan Nakşibendiyye zikrine “Hatm-i Hâcegân” adı verilir. Bu zikre tarikat mensubu olmayanlar alınmaz. Tarikata giren kimsenin şu esaslara uyması gerekir:

1. Tevbe etmek
2. Hz. Peygamber’in sünnetine tâbi olmak
3. Şeriata muhalif bidatlerden kaçınmak
4. Ruhsatı terk edip azimeti tercih etmek
5. Zulüm ve haksızlık yapmamak
6. Borcu varsa ödemek veya helalleşmek
7. Kazaya kalmış namazlarını eksiksiz kaza etmek
8. Allah’ı çokça zikretmek¹⁸⁷

Nakşibendiyye tarikatı dört temel üzerine kurulmuştur:

1. Şeriatla zâhiri temizlemek
2. Tarikatla batını temizlemek
3. Hakikatle kurb-ı ilahiye ulaşmak
4. Marifetle Allah’a ulaşmak¹⁸⁸

Bu dörtlü tasnif, cevize ve kabuklarına benzetilmiştir. Birincisi yeşil kabuğa, ikincisi sert kabuğa, üçüncüsü zara, dördüncüsü de öze işaret eder.¹⁸⁹

Nakşibendiyye’de tasavvufî eğitimin önde gelen ilkeleri on bir Farsça terim ile özetlenmiştir. Bunlar günlük hayatta ve zikir esnasında müridin riayet

¹⁸⁶ Eraydın, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁸⁷ Gümüşhanevî, *Câmiu’l-usûl*, s. 85-86.

¹⁸⁸ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yay. İstanbul, 1995 sy. 179.

¹⁸⁹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay. İstanbul, 1985, sy. 295-296.

etmesi gereken kaidelerdir. Bu kaidelere Nakşibendî literatüründe *kelimât-ı kudsiyye* (değerli sözler) adı verilir. On bir kaide şunlardır:¹⁹⁰

1. *Hûş der dem*: *Hûş* akıl, *dem* ise nefes demektir. *Hûş der dem* her nefes alıp verişte bilinçli olmak, yani her an Allah ile olmak ve gaflete düşmemek manasında bir terimdir.¹⁹¹
2. *Nazar ber kadem*: Düşünce ve dikkatin çevreye takılıp kalmaması, fikrin dağılmaması için daima ayakucuna bakmak demektir. Sâlik, masivadan sıyrılıp muhabbetini Allah’a ve O’na vuslata yöneltmeli, gözünü ve gönlünü O’ndan başkasından ayırmalı ve kalbini O’nun tecellilerine açık bırakmalıdır.¹⁹²
3. *Sefer der vatan*: Vatanda yolculuk anlamına gelen bu terim şu manalara gelmektedir: 1. Sâlikin kötü huylardan iyi huylara, beşerî sıfatlardan melekî sıfatlara doğru sefer etmesi ve ahlakını değiştirmesi. 2. Mürid olmak isteyen kişinin uygun bir şeyh bulmak gayesiyle farklı şehirlere yolculuk etmesi. 3. Sûfinin vatanda yani halvet odasında zikir ve mücahede ile meşgul olarak kalp gözünün açılması bu şekilde alemin ilginçliklerinde yolculuk etmesi. 4. Sûfinin kalben dünyevi düşüncelerden ve masivadan Allah’a doğru sefer etmesi.¹⁹³
4. *Halvet der encümen*: Bu prensip, celvette halvet, yani zahirde halkla batında ise Hak’la birlikte olmak demektir. *El karda gönül yarda* şeklinde de ifade edilir. Bahâuddin Nakşibend, Nakşibendîliğin temelinin *halvet der encümen* olduğunu belirtmiştir. Zira halvete fazla itibar edilmez; halvette şöhret, şöhrette ise afet vardır denmiştir. Bu yüzden bu tarikatla sohbet ve halkın içine karışarak onların dertlerine ortak olmak, Hak için halka hizmet etmek esas alınmıştır.¹⁹⁴
5. *Yâd kerd*: Zikretme ve hatırlama anlamına gelen bu terim, müridin şeyhinden vird olarak aldığı zikri kalbi ya da dili ile icra etmesi demektir. Zikirden maksad Allah’tan gafil olmamak ve O’na sevgi ile bağlanmaktır.¹⁹⁵
6. *Bâz geşt*: Tevhid zikrinden sonra veya iki nefes arasındaki boşluğu gafletten korumak için *İlahi ente maksudî ve rızâke matlubî* demektir. Zikreden kimsenin

¹⁹⁰ Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yay., İstanbul, 2003, s. 334.

¹⁹¹ Eraydın, *a.g.e.*, s. 223; Tosun, *a.g.e.*, s. 335; Memiş, *a.g.e.*, s. 235-236; Türer, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁹² Memiş, *a.g.e.*, s. 235-236; Türer, *a.g.e.*, s. 179-180.

¹⁹³ Tosun, *a.g.e.*, s. 336.

¹⁹⁴ Türer, *a.g.e.*, s. 180; Memiş, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁹⁵ Tosun, *a.g.e.*, s. 337; Eraydın, *a.g.e.*, s. 223..

kelime-i tevhidi diliyle söylerken gönlün de mana olarak aynı cümleyi düşünmesi ve kalbinin halis duygularını yalnız Hakk’a yöneltmesi gerekir.¹⁹⁶

7. *Nigâh daşt*: Koruma, muhafaza etme anlamındaki bu terim, kalbin dünyevî düşüncelerden korunmasını ifade eder. Nefesi tutarak yapılan kelime-i tevhid zikrinin gayesi ile aynıdır.¹⁹⁷
8. *Yâd daşt*: Hatırında tutma, anma anlamına gelen bu terim, daha önce zikredilen üç terimin gayesi olup, Allah’ı hatırlama halinin daimi olmasını ifade eder.¹⁹⁸
9. *Vukûf-i zamanî*: İçinde bulunulan halin ve zamanın bilincinde olmak anlamındadır.¹⁹⁹
10. *Vukuf-i adedî*: Müridin şeyhi tarafından verilen zikir adedine riayet etmesi demektir. Zikirden kastedilen mana hasıl olduktan sonra sayı pek önemli değilse de farz ibadetlerde olduğu gibi, zikirde de ferdin kendini belli sayı ve zamanla kayıtlaması, hayatın disipline sokulması bakımından önemli görülmüştür.²⁰⁰
11. *Vukûf-i kalbî*: Kalbin Hakk’tan haberdar olması anlamındadır. Bu mertebede kalp, Allah’tan başka hiçbir şey düşünmez. Zikrin şuuruna varmak demektir.²⁰¹

Nakşibendiyye tarikatı tarih içerisinde Ahrâriyye, Kâsâniyye, Tâciyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nûriye, Müceddidiyye ve Hâlidîyye şeklinde kollara ayrılmıştır. Bunlardan son asırlarda etkin olan, Gümüşhanevî’nin de temsil ettiği Halidiyye kolu hakkında genel bilgi verilmesi uygun olacaktır.

C. HALİDİYYE:

Halidiyye tarikatı 18. ve 19. yüzyılda Nakşibendiyye’nin bir kolu olarak teessüs etmiştir. Kurucusu Mevlana Hâlid-i Bağdâdî (ö: 1826)’ye nispetle Hâlidîyye diye bilinen bu tarikat, usul ve adabı itibarıyla müstakil bir tarikat olmayıp kendi tarihi içerisinde muhtelif isim ve nispetlerle maruf olan Nakşibendiyye tarikatının hem disiplin hem de silsile itibarıyla bir devamı, şubesi durumundadır.²⁰²

¹⁹⁶ Memiş, *a.g.e.*, s. 239.

¹⁹⁷ Tosun, *a.g.e.*, s. 337.

¹⁹⁸ Tosun, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁹⁹ Türer, *a.g.e.*, s. 181; Tosun, *a.g.e.*, s. 337.

²⁰⁰ Türer, *a.g.e.*, s. 182.

²⁰¹ Türer, *a.g.e.*, s. 181; Eraydın, *a.g.e.*, s. 223.

²⁰² Çiçek, *a.g.m.*, s. 156; Memiş, *a.g.e.*, s. 235.

Mevlana Hâlid-i Bağdâdî hem cehrî (nefsanî) hem de hafî (ruhanî) zikri benimseyen tarikatlardan mucaz olduğundan dolayı Halidiyye’de seyr ü süluk prensipleri bu tarikatların esaslarına sadık kalarak düzenlenmiştir. Bağdâdî’nin icazet aldığı tarikatlardan sadece Nakşibendiyye hafî zikri, bunun dışında kalan Kadiriyye, Çeştiyye, Sühreverdiyye, ve Kübreviyye ise cehrî zikri benimsemektedir. Bundan dolayı Bağdâdî, bu tarikatların esaslarını meczederek tarikatının genel karakterini ortaya çıkarmıştır.²⁰³

Halid-i Bağdadî, önceleri ilmiye sınıfında iken daha sonra sufiyye yolunu seçmiş ve bağlı olduğu tarikata yeni bir anlayış kazandırmaya muvaffak olmuş bir şahsiyettir. Tarikatı şeriat ilimleri üzerine bina edilmiştir. Tarikatta amaca ulaşmak isteyen kişi için esas olan şeriata dair hiçbir şeyin değiştirilmemesidir. Tarikatın adab ve kaidelerine riayet edilmediği takdirde tarikatın hayırlı olacağı düşünülemez. Halidiyye’nin dayandığı esaslar şöyle sıralanabilir:

- Şer’i esaslara bağlılık
- Zikre ve fikre önem verme
- Geceleri ibadetle ihya etme
- Takarrub bi’n-nevâfil
- Muhasebe-murakabe

Dini hükümlerden vacip olanları ve muamelatla ilgili konuları öğrenmek ve tefsir, hadis, akaid, fıkıh, tasavvuf ilimleri ile meşgul olmak Bağdadî tarafından tavsiye edilmektedir. Halidiyye’de rabita ve sohbet uygulamalarına diğer esaslardan daha çok ehemmiyet atfedilmiş olması aslında bu tarikatın fârik özelliklerinden birini oluşturur. Bu yönüyle tarikat zamanla *ilmiye sınıfının tarikatı* payesini kazanmıştır. Toplumun her kesimini kucaklayan tarikat anlayışında ilmi ön plana çıkarmak suretiyle ilim ve tasavvufu mezcetme gayretini gösteren Bağdadî, uzlaşmacı methodologyyla kabul görmüştür. Ehl-i sünnet esaslarına riyeti ve şer’i esaslara müstenid bir tarikat anlayışını benimsemiş olması neticesinde müntesip ve halifelerinin pek çoğu medrese kökenli kişilerden oluşmuştur. Bundan dolayı Bağdadî, tarikat erbabı ile ulema arasında vuku bulan ihtilaf ve münakaşaları ortadan kaldırmaya gayret etmiş, bunun sonucu olarak son Osmanlı padişahları döneminde Hâlidîyye tarikatı devlet eli ile resmen

²⁰³ Memiş, *a.g.e.*, s. 234.

desteklenen bir tarikat konumuna gelmiştir. Bağdadî'nin ilim ve irfan yuvası olan tekkesinde tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf dersleri okutulmuştur. Farzlarla birlikte nafile ibadetlerde bulunmak teşvik edilmiş, tarikattan ayet ve hadise dayalı bir yol anlaşılmış, bunun zıddı olan bir tarikat anlayışı kabul edilmemiştir. Bağdadî'ye göre şeyh, dini vecibelerini eksiksiz yerine getiren, tarikat edeblerine riayet eden ilim ve irfan sahibi kimsedir.²⁰⁴

Yetiştirdiği çok sayıda halifeyi İslam dünyasının çeşitli bölgelerine göndererek tarikatının yayılması için gayret gösteren Hâlid el-Bağdâdî, Kuzey Irak'tan Rusya'ya, Suriye'den Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyaya ulaşmayı başardı. Nakşî-Halidî şeyhlerin en çok faaliyet gösterdikleri ve etkili oldukları bölgelerin başında Anadolu, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Balkanlar gelir. Türkiye'nin siyasi, ictimai ve dini hayatında önemli rol oynayan, eğitim, öğretim, basın, bilim, sanat hayatında derin tesirler bırakan Halidiyye 19. Yüzyılda Anadolu'da Gümüşhanevî ile aktif rol oynamıştır.²⁰⁵

Günümüzde İstanbul'da varlığını sürdüren Nakşî grupları arasında Gümüşhânevî'nin tarikat silsilesine bağlı olarak varlığını sürdüren Halidilik, en etkili olanıdır. Gümüşhânevî Tekkesi'nin son şeyhi Mustafa Feyzi Efendi'nin halifesi Mehmet Zahid Kotku (ö.1980) tarafından Fatih'teki İskender Paşa Camii'nde örgütlenen bu kol, özellikle 1950'lerden sonra İstanbul'a göç eden taşralı esnaf tabaka arasında hızla yaygınlaşmış, dönemin partileriyle yakın ilişki kurarak siyasi bir kimlik kazanmıştır. Kotku'nun damadı ve halifesi merhum M. Esad Coşan da bu tarikat bünyesinde çalışmalarda bulunmuştur.²⁰⁶

²⁰⁴ Memiş, *a.g.e.*, s. 303-304. Ayrıca bkz. Butrus Abu Manneh, *a.g.m.*, s. 265-291.

²⁰⁵ Uludağ, *a.g.m.*, s. 295-296.

²⁰⁶ Ekrem Işın, *Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî*, DİA, İstanbul, 1993, c. 12, s. 135.

2. TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ VE İRŞAD FAALİYETLERİ

Sekiz tarikattan hilafet-i tâmmeye ile icazet alan, kendisini tarikaten Nakşibendî, meşreben Şâzelî olarak tanıtan Gümüşhanevî, tarikat ve irşad faaliyetlerini bu tarikatların esasları ekseninde gerçekleştirmiştir.

Gümüşhanevî'nin en belirgin tasavvufî özelliği, *câmiu't-turuk* bir hilafet ve tarikat silsilesine sahip olması, bu sebeple tarikat erbabı arasındaki iç çekişme ve rekabeti önlemeye çalışmış olmasıdır. *Câmiu'l-usûl*'ünde bütün tarikatlara ait esas usulleri toplamış olması, *Mecmuatu'l-ahzab*'ında ise müridlerine diğer tarikatların evradını da okumalarını tavsiye etmesi onun birleştirici kişiliğini ortaya koymaktadır.²⁰⁷

İlme ve sünnet-i seniyyeye uymaya ayrıca önem veren Gümüşhanevî'nin ikinci özelliği tekkesinde hadis ilminin tedrisine ağırlık vermiş olmasıdır. Ömrünün yirmi sekiz yılını (1847-1875) neşriyat ve ilmi çalışmalara veren Gümüşhanevî, şeyhi Abdülfettah Efendi'nin vefatına kadar tarikat neşrinden ziyade ilmi çalışmalarla iştigal etmiştir. Bütün telifatını bu tarihlere kadar tamamlamış olan Gümüşhanevî, Râmûz'un şerhine 1864'te başlayıp, 1875'te bitirmiştir. Onun müstakilen tarikat neşrine 1864'te başladığı, haftalık sohbetlerde *Râmûz* şerh edilmesi ve yorumlanması ile *Levâmiu'l-ukûl*'ünü meydana getirdiği söylenebilir. Ömrü boyunca Râmûz'u yetmiş kez hatmettirmiş, icazetler vermiştir. *Hâtimetu'l-muhaddisin* diye isimlendirilen Gümüşhanevî'nin bu gayretleri sonucunda dergâhı adeta bir *daru'l-hadis* hüviyetine bürünmüştür. Bu çalışmalar yüzlerce hadis aliminin yetişmesine, birçoğunun huzur dersleri muhatab ve mukarrirliğine bazılarının da Dâru'l-hilâfeti'l-âliyye Medresesi hadis ve hilafiyat dersleri müderrisliğine yükselmelerine sebep olmuştur. Zaman zaman sohbet ve derslerine Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in devam ettiği, özellikle Abdülhamid Han ile hususi bir yakınlık olduğu, bazen aralarında sohbet ve istişarelerin yapıldığı belirtilmektedir.²⁰⁸ Gümüşhanevî, periyodik olarak Sultan Abdülhamid'le görüşürdü. Sultan, Hâlidî şeyhlerini temsilcisi olarak yurtdışına gönderirdi. Gümüşhanevî'nin halifesi Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi ve Özbekler Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi bunlardandır. Abdülhamid

²⁰⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 62.

²⁰⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 65.

dünyanın dört bir yanına gönderdiği şeyhler vasıtasıyla oralardaki Müslümanları hilafete bağlayabilmiştir.²⁰⁹ Gümüşhanevî'nin müridleri arasında Arap Mehmed Ağa, Erkan-ı Harb Livalarından Münib Bey gibi devlet adamları ile reisu'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, saray doktorlarından Emin Paşa gibi zatların bulunduğu söylenen Gümüşhanevî'nin tekkesinin Bâb-ı Âli'nin tam karşısında bulunması devlet ricaliyle ve cemiyet hayatıyla ilgilenen bir irşad anlayışı benimsediğini gösterir. İstanbul'da ilk banka açıldığında buna mukabil olarak dergâhında avarız sandığı benzeri yardımlaşma sandıkları tesis etmiş, burada toplanan para ile de bir matbaa kurarak neşredilen eserlerin ücretsiz basımı ve dağıtımını sağlanmıştır. Aynı sermaye ile kurulan vakıflarla İstanbul, Rize, Bayburt ve Of'ta on sekiz bin ciltlik dört ayrı kütüphane kurarak böylece Anadolu'da kültür merkezlerinin kurulmasını sağlamıştır. Onun dinî, ilmî, kültürel, sosyal, siyasi hatta ekonomik alanlardaki bu faaliyetleri bazı çevreleri rahatsız etmiş, zamanın padişahı II. Abdülhamid'e şikayette bulunularak en az "Bâb-ı Âli civarından tebidi" istenmiş, ancak bu talep gerçekleşmemiştir.²¹⁰

Görüldüğü gibi, Gümüşhanevî'nin tarikat anlayışı ferd ve toplumu bütünüyle ele alan ve hem dünyevî hem de uhrevî hayatı düzenleyen aktif bir anlayıştır. O her alanda bir *İslam toplumu* inşa etmek istemektedir. Onun sahip olduğu bu anlayışta müntesibi bulunduğu Nakşî-Hâlidî geleneğinin etkisi bulunmaktadır. Bunu Şâzeliyye tarikatının ilmî ve sosyal hayattaki aktivitesiyle birleştirerek *halvet der encümen* ilkesini hayatın her yönüne uygulayabilmiştir.

Gümüşhanevî, Türkiye'nin siyasi, içtimai ve dini hayatı üzerinde önemli rol oynayan bir şahsiyettir. Halifelerinden Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, İskender Paşa Camii imamı olarak tanınan Mehmet Zahid Kotku'yu (ö.1980) yetiştirmiştir. Kotku'nun birçoğu din alimi, öğretim üyesi, yazar ve sanatkar olan müntesiplerinden bazıları siyasete atılmış, bir çok devlet ve siyaset adamı, başbakan, bakan, milletvekili, üst düzey bürokrat ondan etkilenmiştir. Bunun dışında basın, eğitim, ticaret ve sanayi dallarında çalışan mensupları da vardır. Çıkardığı *Hareket* dergisiyle belli bir çevreye tesir etmiş olan Nurettin Topçu'nun

²⁰⁹ Memiş, *a.g.e.*, s. 221.

²¹⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 65-67; *a.g.m.*, s. 43; Türer, *a.g.m.*, s. 84; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 58-59.

mürşidi Abdülaziz Bekkine'nin (ö. 1952) silsilesi de Gümüşhanevî'ye ulaşmaktadır.²¹¹

²¹¹ Uludağ, *a.g.m.*, s. 297.

B. HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Tasavvufî yönüyle meşhur olan Gümüşhanevî, aynı zamanda hadis alanıyla da meşgul olarak bu alanda eserler vermiştir. Hadis ilmini medrese yıllarında tahsil ederek farklı kişilerden icazet alan Gümüşhanevî'nin icazetnamelerinden pek çok hadis kitabı hakkında malumatı olduğu anlaşılmaktadır. Hadise dair malumatının en iyi biçimde eserlerinden hareketle anlaşılabileceği düşüncesiyle öncelikle Gümüşhanevî'nin eserlerine yer verilecektir:

1. GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HADİS ALANINDAKİ ESERLERİ

- *Râmûzu'l-Ehâdis*

Gümüşhanevî'nin en meşhur eseri olan *Râmûzu'l-Ehâdis* bir hadis kitabı olmasının yanında adeta bir tarikat el kitabıdır. Zira Gümüşhanevî bu kitabı okumayı ve okutmayı adeta tarikatının bir rüknü haline getirmiş, kendisinden sonra da halifeleri bu geleneği devam ettirmiş, halvetteyken de *Râmûz* okumaya devam etmişlerdir. Daha ziyade ahlakî ve tasavvufî hadislerin bir araya toplandığı eser, bedelsiz olarak neşredilip dağıtılması nedeniyle halk arasında yaygınlaşıp meşhur olmuştur. Adeta bir tarikat el kitabı haline gelen *Râmûz*'la alakalı *Garâibu'l-ehâdis* kenarında *Râmûz okumanın hususiyet ve faydaları* şeklinde elli madde sıralanmıştır.²¹² Râmûz'u okuyan, öğrenen ve öğretmenin hüsn-ü hâtime ile ölmesi, Allah, Rasulullah ve sahabe sevgisiyle rızıklanması, tasavvuf büyüklerine muhabbet duyması, duasının kabul edilmesi, dünya ve ahirette her ihtiyacının karşılanması, Müslümanlar arsında sevilen bir kişi olması, kötü düşüncelerden kurtulması, ayıplarının örtülmesi, musibet anında hatmedilmesi durumunda İslâm düşmanlarına karşı zafer kazanmaya vesile olması gibi faydalarına işaret edilmiş, bu ifadeler eserin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Eser, toplumu hadisle eğiten, zühd eğitiminde hadisi esas almak suretiyle tasavvufî düşüncüyü Kur'an ve Sünnete uygun çizgiye çekmeye çalışan, rivayetleri değerlendirme yöntemleri

²¹² Gündüz, *a.g.e.*, s. 98.

birbirinden farklı olan tasavvuf ehliyle hadis ehli arasındaki mesafeyi kapatma yolunda atılan bir adım olarak değerlendirilebilir.²¹³

Eser, giriş kısmında şöyle tanıtılmaktadır: *Râmûz el-ehâdis, Hadisler Deryası demektir ve ismi müsemmasına uygundur. Zira hadisler incelikler, nükteler, hakikatler, kerametler, müjdeler ve mucizeleri emir, nehiy, başlangıç ve sonu, mahşeri, haşri, cennet ve cehennemi, içindeki durumları, şeriat, tarikat, hakikat, marifet, mülk, melekût, ceberut velahut ahvallerinin tafsilâtını câmidir ve hükümlerine dair rivayetleri içermektedir. Bu hadisler, Hicrî 600 senesinden önceki hadis âlimlerinin kütüphanelerindeki muteber kitaplardan seçilip alınmıştır. Kitap ve ravi isimleri ayrılarak me hazlarını dahi tashih ederek ve toplandıktan sonra defalarca Arabistan uleması ve bazı hadis alimleri ile müzakere edilip mercilerine inilerek gerekli ihtimam gösterilmiştir.*²¹⁴

Gümüştanevî, *Râmûz*'un beş ciltlik şerhi *Levâmiu'l-ukûl*'un baş kısmında eseriyle ilgili bilgi vermektedir.²¹⁵ Buna göre;

- Talep üzerine veciz, kısa hadisleri seçtiğini, uzun olan hadislerde ihtisarda bulunduğunu,
- Hadisleri kitabına seçim sonucunda aldığını, eserin aslından bir özet elde ettiğini, bu şekilde tekrar gözden geçirildiğini, hadislere karışmış olan, onun aslından olmayan ifadelerin bu sayede tasfiye edildiğini,
- Hadislerin tümünün mu'teber olduğunu,
- Kitabının imamlar tarafından mu'teber sayılan, cevâmiu'l-kelim olan, veciz, belîğ hadislerle dolu olduğunu,
- Cilt sayısının çoğalmaması için isnadlarının hazfedildiğini,
- Hadislerin ahkâmının açık olduğunu, te'vil, külfet ya da bıkınlığa sebep olmayacağını,
- Dinin önemli konularına dair kavaidi müştamil olduğunu,
- Talebeler için hıfzı kolay, faydalı, bereketli bir kitap olduğunu,
- Hadislerin tahricinde titiz davranıldığını, posayı atıp özü aldığını, münekkid âlimlerin uydurma veya ona yakın derecede olduğuna hükmettikleri hadislerden kaçındığını,

²¹³ İbrahim Hatiboğlu, "Râmûzü'l-ehâdis" DİA, İstanbul, 2007, c. 34, s. 455.

²¹⁴ Gümüştanevî, *Râmûz* (Terc: Abdülaziz Bekkine), c. 1, s. XXIII.

²¹⁵ Gümüştanevî, *Levâmi*, I/31.

- *Kitabını hadis uydurduğu bilinen veya öyle olduğu söylenen ravilerin ferd olarak rivayet ettikleri hadislerden koruduğunu,*
- *Her hadisin sonunda hangi hadis imamlarından alındığını belirterek tahrir eden gösterdiğini,*
- *Hadisin sahabe ravisini (veya bir raviden dokuz raviye kadar ravilerini) ve sıhhat durumunu (sahih, hasen ya da zayıf olduğunu) belirttiğini,*
- *Kitabın alfabetik olarak, hadisin ilk kelimesine göre düzenlendiğini ve rumuzlarla kaynaklara işaret edildiğini söylemektedir.*

Eserinin giriş kısmında bu genel malumata yer veren Gümüşhanevî'nin -örneklerle görüleceği üzere- zikrettiği prensiplere uymadığı gözlemlenmiştir. Eserin başında “muteber kitaplardan” defalarca kontrol edilerek farklı alimlerce müzakere sonucunda yazdığını belirttiği kitabının incelendiğinde hiç de öyle olmadığı görülmektedir. Zira, eserine başlarken titiz davrandığını, alimler tarafından eleştirilen hadislerden kaçındığını, uydurma rivayetleri almadığını belirtmesine rağmen, pek çok zayıf ve uydurma hadise yer verdiği görülmektedir. Bu durumda kitabına aldığı hadisleri neye göre seçtiği, hangi kriteri esas aldığı, kaynak seçimi konusunda muteberlik ölçüsünün ne olduğu merak konusudur.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Gümüşhânevî, kitabının başında ‘*Hadisi iki kısma ayırdım*’ diyerek bu bölümlere işaret etmiştir:

- Birinci bölüm: *Rasul-i Ekrem’in sözlerinin doğrudan metnidir.*
- İkinci bölüm: *Sözü, fiili, sebebi, müracaat veya benzerini (vürud sebebini) sahabenin müsnedleri üzere tertib edilmiş olarak içine alır.*

Birinci bölümde 6400, ikinci bölümde ise 701 olmak üzere toplam 7101 hadis bulunmaktadır.

Gümüşhanevî, *Râmûz*’da alfabetik olarak verdiği hadislerde, önce hadisin metnini vermekte, sonra rumuzlarla hadisin kaynağına işaret etmekte daha sonra da hadisin sahabe ravisini zikretmektedir. Hadisler ilk kelimeleri harf sırasına konularak tertib edilmiş, bununla birlikte bazen hadislerin birbirleriyle olan alakaları göz önünde bulundurularak alfabetik sıra gözetilmemiştir. Harf-i tarifle başlayan bütün hadisler elif harfiyle başlayan hadislerin verildiği bölümün sonuna konulmuştur. Ayrıca metnin

sonunda, raviyle veya rivayetle ilgili değerlendirmelere yer vermekte, cerh-tadil yönünden raviyle ilgili yorumlar yapmakta veya hadisin sıhhat derecesini belirtmektedir. Bu değerlendirmelerden bazıları şu şekildedir:

و سنده لا بأس به، في المعني ضعفه، ضعفه عن أنس، و في اسناده وجادة، لا يحتج به، و سنده واه، رجاله معروف بالثقة الا حسين بن احمد فإنه مجهول، في اسناده مجاهيل فلا يحتج به، قال ابن حجر قوله مردود غايته أنه ضعيف، قال ابن السكن ليس يروي الا من هذا الوجه، عن الصحابة مرفوعا، و فيه نقيع بن الحرث متروك، و فيه ابراهيم بن همام كذاب، و فيه اسحق بن بشر كذاب، و عمر كذاب و ابان متروك، قال ابن الجوزي انه موضوع، قال الذهبي منكر او موضوع، عن أنس ضعيف، حسن غريب، صحيح، اورده في الموضوعات.

عن أبيه عن Ayrıca hadisin sonunda ravilerin ismini zikrederken kimi zaman عن أبيه عن Eniç, 125'i aşkın kaynaktan istifade ederek hazırladığını belirttiği eserinde hadislerin sonlarında rumuzlar şeklinde bu kaynaklara işaret etmiştir. *Râmûz*'un başında, hadis ilmi, önemi ve bazı hadis ıstılahlarına dair bilgilerle birlikte, eserinde yer alan hadislerin kaynaklarını rumuzlarıyla birlikte zikretmiştir:

- *Buhari* (خ)
- *Muslim* (م)
- *Ebu Davud* (د)
- *Tirmizî* (ت)
- *Nesâî* (ن)
- *İbn Mace* (ع)
- *Ahmed b. Hanbel* (حم)
- *Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah* (عم)
- *Abdürrezzak* (عب)

- *Ebu Davud Tayâlisi* (ط)
- *Said b. Mansur* (ص)
- *İbn Ebî Şeybe* (ش)
- *Ebu Ya'lâ* (ع)
- *Taberanî (Kebir)* (طب)
- *Taberanî (Evsat)* (طس)
- *Darekutnî* (قط)
- *Ebu Nuaym (Hilye)* (حل)
- *Beyhakî (Sünen)* (ق)
- *Beyhakî (Şuabu'l-iman)* (هب)
- *Ukaylî (ed-Duafâ)* (عق)
- *İbn Adiy (el-Kamil)* (عد)
- *Haîb (Tarih)* (خط)
- *Ziya el-Makdisî (el-Muhtâr)* (ض)
- *İbn Asâkir* (كر)
- *İbn Hibban* (حب)
- *Hakim (Müstedrek)* (ك)
- *Tahavî* (طح)
- *Dârimî* (در)
- *İbn Huzeyme* (خر)
- *Beğavî* (غ)
- *İbn Abdilber* (بر)
- *Kuşeyrî* (قش)
- *el-İsfahânî* (صف)

Ancak yukarıda zikredilen kaynakların dışında daha pek çok kaynaktan hadis nakledilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Bâverdî, Deylemî, İbn Sa'd, Abd b. Humeyd, İbn Kânî, İbn Mubarek, Ebu's-şeyh, Hâris b. Ebî Usame, İbnu Neccar, Nuaym b. Hammâd, İbnu's-Sunnî, Hennâd, İbn Lâl, İbn Nasr, İbn Şahin, Râfî, Rûyânî, Şirazî, İbn Mürdeveyh, Ebu Nasr, İbnu'l-Cevzî (Mevzûât)...

Kaynakları açısından incelendiğinde, görüldüğü üzere *Râmûz*'da, müellifin hepsinin muteber kaynaklar olduğunu belirtmesine rağmen,²¹⁶ sıhhat açısından alt tabakalarda yer alan, İbn Adiyy, *el-Kâmil fi'd-duafâ*, *İbnu'l-Cevzî*, *Mevzuât* gibi kaynaklar da yer almaktadır. Bu konuda asıl kaynaklara değil de sonuncu derece kaynaklara ve derlemelere başvurmak hadislerin sıhhati ve kaynakların güvenilirliği açısından sıkıntı doğurmaktadır. Gümüşhanevî ile birlikte, pek çok ilim adamının makale ve kitaplarında sıkça *Sehavî*, *el-Makâsıdu'l-hasene*, *Aclunî*, *Keşfu'l-hafâ*, *Suyûtî*, *el-Câmiu's-sağîr*, *Ali el-Mutakî el-Hindî*, *Kenzu'l-ummâl*, *Muhammed Derviş el-Hût*, *Esne'l-matâlib* gibi sahih ve mevzu hadisleri yan yana alfabetik sırayla zikreden ve hadislerin kaynaklarıyla ulemanın değerlendirmelerini bazen, o da kısacık nakleden birer müracaat kitabı veya alet kitap olmaktan öte bir niteliği olmayan, ama asıl kaynak sayılması mümkün olmayan eserleri ve yine: İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, *el-Hatib el-Bağdadî*, *Tarihu Bağdad*, İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, İbn Adiyy, *el-Kâmil fi'd-duafâ*, *Ukaylî*, *ed-Duafâ*, *Ebû Nuaym*, *Hilyetu'l-evliyâ* v.b. tabakat ve rical kitaplarını birer hadis kaynağı imişcesine referans olarak kullandıklarını görmek mümkündür. *Râmûz* bu yönüyle eleştirililen kitaplar arasındadır.²¹⁷

Râmûz'un hadislerinin derlendiği kaynaklar ve kısaltmaları, *Suyûtî*'nin *el-Câmiu's-sağîr*'ine büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Muhetavanın tâbi tutulduğu tertibde de bu iki eser arasında benzerlik bulunmaktadır. Ancak *Suyûtî*'den farklı olarak Gümüşhanevî, bütün harflerin lââm-ı tarifli olarak yer aldığı hadislere, bir arada, elif harfinin sonunda, hiçbir açıklama yapmadan yer vermektedir. Yine *bâbu'n-nevâhî* gibi bir bölüm de açmamıştır. Sadece son kısımda *kâne* ile başlayan hadisleri *kâne*'den sonraki kelimelere göre alfabetik olarak sıralamıştır.²¹⁸

Râmûz'da müellif tarafından belirtildiği üzere 10 mevzu, 130 mürsel ve 70 kadar zayıf hadise rastlanmaktadır. Eserde, Buhari ve Muslim'den 284, Buhari ve Tirmizî'den 17, Buhari ve Nesâî'den 9 hadis bulunmaktadır. Ancak sıhhat yönünden incelemeye tâbi tutulduğunda *Râmûz*'daki zayıf haberlerin belirtilenlerden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Yine mevzu kaydı bulunan

²¹⁶ Gümüşhanevî, *Levâmi*', I, 31.

²¹⁷ Bkz: M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitabiyât, Ankara, 2004, s. 69.

²¹⁸ Çakan, *a.g.e.*, s. 119-120.

10 rivayetin dışında daha pek çok zayıf ve mevzu rivayet bulunmaktadır ki, bu yönüyle eserin daha geniş çalışmalar neticesinde incelemeye tâbi tutulması gerekmektedir. Eserde bu türden rivayetlere sıkça rastlamak mümkündür, bazıları şu şekildedir:

- *Horoz namazı haber verir. Kim beyaz bir horoz edinirse şu üç şeyden muhafaza olur: Her şeytanın, büyücinün ve kâhinin şerrinden.*²¹⁹
- *Bit, pire, çekirge, at, katır, sığır, v.b. bütün hayvanların ecelleri tesbihlerine bağlıdır. Tesbihleri bitince, Allah onların ruhunu kabzeder, Azrail'in bu kabzla bir alakası yoktur.*²²⁰
- *Evlerinizde kanatları kesilmiş güvercin bulundurunuz.*²²¹
- *Evlerinizde bu kanatları kesilmiş güvercinlerden edininiz. Zira o cin taifesini oyalayarak çocuklarınızdan alıkoyar.*²²²
- *Allah hiçbir peygamber göndermedi ki, onun ümmeti içinde peygamberlerine karşı ümmetin işini karıştıran Kaderiyye ve Mürcie taifesi bulunmasın. Agâh olun, muhakkak Allah Teala Kaderiyye ve Mürcie taifesine yetmiş peygamberin lisanı ile lanet etmiştir.*²²³
- *Kıyamet gününde fakir zengin herkes “Dünyada keşke kıt kanaat geçinseydik” der.*²²⁴
- *Bir kimse Allah'ın indindekilere göz dikerse, sema onun gölgesi, yeryüzü de döşegi olur. Onun için dünya işleri kaygı olmaz. Ne ekin ekmek ihtiyacı, ve yerine göre ne de yemek ve ağaç dikmek ihtiyacı olur. Halbuki o Allah'a tevekkül ederek meyvaları yer ve onun rızasını talep eder. Allah da semavatı ve arzı onun rızkı için kefil kılar. Onlar çalışırlar, helalinden rızkını ona getirirler. O da ölünceye kadar hesapsız harcar.*²²⁵
- *Bir kimse aksırsa veya genirse de “Elhamdülillah ala külli hâlin minel hâl” derse ondan yetmiş dert def olunur ki en ehveni cüzzamdır.*²²⁶

²¹⁹Gümüşhanevî, *Râmuz*, s. 208.9.

²²⁰A.g.e., s. 3.2 (Mevzu kaydıyla).

²²¹A.g.e., s. 12.1.

²²²A.g.e., s. 12.2 (Mevzu kaydıyla).

²²³A.g.e., s. 373.5.

²²⁴A.g.e., s. 379.12. (Mevzu kaydıyla).

²²⁵A.g.e., s. 428.14. (Mevzu kaydıyla).

²²⁶A.g.e., s. 430.15. (Mevzu kaydıyla).

- *Kim Cuma günü oruçlu sabahlar, cenazeyi teşyi eder, hasta ziyaret eder ve miskin doyurursa, ona kırk sene günah dokunmaz.*²²⁷
- *Bir kimsenin din kardeşinin artığını içmesi tevazudandır. Bir kimse kardeşinin artığını içerse, kendisi yetmiş derece yükseltilir, yetmiş hatası silinir ve kendisine yetmiş sevap verilir.*²²⁸
- *Ya Aişe Allah beni cennette Meryem bint İmran ve Asiye bint Muzahim ile tezvic buyurdu.*²²⁹
- *Ya Aişe, elbiseni yıka bilmez misin ki elbise tesbih eder ve kirlenince tesbihi kesilir.*²³⁰
- *Mehdi bizdendir. Ey Ehl-i Beyt! Size müjdeler olsun. Allah onu bir gecede ihraz eder (olgunlaştırır).*²³¹
- *Mehdi'nin ismi ismime, babasının ismi de babamın ismine uyar.*²³²
- *Ümmetimden iki adam olacak. Birisi Vehb'dir ki, Allah ona bahşedecektir. Diğeri ise Gaylan'dır. Onun bu ümmet üzerine olan fitnesi şeytanın fitnesinden şiddetli olacaktır.*²³³
- *Allah, Adem'in hamurunu kırk gün kırk gece yoğurdu, aldı ikiye kesti. Sağ tarafa iyiler, sol tarafa habisler ayrıldı. Sonra tekrar yoğurdu. Onun içindir ki iyilerden kötü, kötülerden iyi çıkabilir.*²³⁴
- *Sene 135 olunca, Davud oğlu Süleyman'ın deniz adalarında hapsediği şeytanların azıllıları serbest kalır. Ve onların onda dokuzu Irak'a gider. Ve orada Kur'an hakkında şeytanca mücadele ederler. Onda biri ise Şam'da kalır.*²³⁵
- *Yangın gördüğünüzde tekbir getiriniz, zira tekbir onu söndürür.*²³⁶
- *Bir kimse her gün yüzünden iki yüz ayet okursa, kabrinin etrafındaki yedi kabir hakkında şefaati kılınır. Müşrik bile olsalar Allah, ana babasından azabı hafifletir.*²³⁷

²²⁷ A.g.e., s. 404.10. (Zayıf kaydıyla).

²²⁸ A.g.e., s. 447.14. (Mevzu kaydıyla).

²²⁹ A.g.e., s. 499.12.

²³⁰ A.g.e., s. 500.4. (Munker kaydıyla).

²³¹ A.g.e., s. 237.1.

²³² A.g.e., s. 237.2.

²³³ A.g.e., s. 518.2. (Mevzu kaydıyla)

²³⁴ A.g.e., s. 88.7.

²³⁵ A.g.e., s. 60.1. (Mevzu kaydıyla)

²³⁶ A.g.e., s. 47.8.

²³⁷ A.g.e., s. 438.3.

- *Kadınları yüksek yerlere oturtmayın, onlara yazıtı da öğretmeyin, dikişi ve Nuresini öğretin.*²³⁸

Daha pek çok örnek yer almakla birlikte, yalnız bunlarla iktifa edeceğiz. Örnekler içerisinde yer alan zayıf ve mevzu rivayetlerin bir kısmında sıhhat durumlarına işaret edilmiş olmakla birlikte büyük bir çoğunluğunda herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Bu durum eserin genelinde de böyledir. *Râmûz*'da mevzu hadisi ihtiva eden konular içerisinde yer alan ucuz sevaplar vaad eden, sevap ya da günah konusunda abartılı ifadelerle yer veren, gelecekteki olayları tarih belirterek gösteren, şehirleri, onların halkını öven ve yeren, kadınları yeren, yaradılıştan bahseden, mehdî ve gaybdan haber veren, cennet ve cehennem tasvirlerini içeren pek çok rivayet örneği görmek mümkündür. *Râmûz*'da sahih olan ve muteber kaynaklardan seçilmiş rivayetlerle birlikte bu tür rivayetleri ard arda görmek mümkündür. Müellif, rivayetlerin sonrasında hadislerin bazı otoritelerce mevzu sayıldığına, zayıf görüldüğüne, mevkuf ya da mürsel olduğuna, ravileri arasında kezzâb olan veya cerh edilmişlerin bulunduğu işaret etmektedir. Ancak zayıf olup da metni veya senedi hakkında hiçbir notun düşülmediği rivayetlerin sayısı da hayli kabarıktır. Bununla birlikte bu durum müellifin eserini tanıttığı bölümde eserinin sıhhatine, güvenilirliğine dair söyledikleriyle bağdaşmamaktadır. Bu konuda müellifin kendisiyle çeliştiğini söylemek mümkündür çünkü kitabının başında uydurma rivayetlerden kaçındığını bildiren, hadis usulüne dair bölümde mevzu hadisin raivayetin haramlığına değinen Gümüşhanevî ile eserinde bu tür rivayetlere sıkça yer veren aynı kişidir. “Bu konuda eserlerinin mahiyeti ve kullandıkları malzemenin güvenilirliği konusunda müelliflerin iddialarının her zaman gerçekleri yansıtmadığı hatırdan asla çıkarılmamalıdır. Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'ini musned hadislerden oluşturacağını ifade eden başlığa *el-Câmiu's-sahîh el-Musned el-Muhtasar* rağmen eserinde 1400'e yakın isnadsız rivayete yer vermesi, Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'e asla uydurma hadis almayacağını eserin girişinde iddia etmesine rağmen yüzlerce belki de daha fazla mevzu hadisin bu eserde yer aldığının tespit

²³⁸ A.g.e., s. 480.3.

edilmiş olması, Gümüşhanevî'nin *Râmûz*'unda da aynı duruma rastlanması bunu göstermektedir.”²³⁹

Eserin müellifi mukaddimesinde hadislerin muteberliklerine işaret anlamında “م” harfinin hadisin sahih rivayetleri içeren mutemed bir kaynaktan, “ع” harfinin ise hadisin zayıf rivayetleri içeren gayri mutemed kaynaktan derlendiği anlamına geldiğini belirtirken eserin Türkçe çevirilerinde bu bilgilere yer verilmediği görülmektedir. Eserin Türkçe tercümesinde de okuyucuyu yanıltacak durumlar söz konusudur. Eserin Arapça aslıyla karşılaştırıldığında tercüme hataları göze çarpmakla birlikte, müellifin Arapça aslında hadisin sonunda zikrettiği hadisin kaynakları ile isnad ve metin tenkidleri tercümede yer almamaktadır. Bu da mevzu, zayıf veya başka bir şekilde müellifin uyarıda bulunduğu rivayetin okuyucu tarafından görülmemesi sonucu *tedlis* durumuna benzer bir aldatmaya sebebiyet vermektedir.²⁴⁰

Müellifin kitabının sonunda 1281 ve 1291 yılları arasında yazıldığını belirttiği eser, ilk defa 1858'de basılmış, ilk nüshası aynı yıl içinde taş baskı olarak neşredilmiş, daha sonra müteaddit baskıları yapılmıştır. Eser iki kez tercüme edilmiştir. Eserin ilk tercümesi Abdülaziz Bekkine tarafından yapılmış olup, Lütfi Doğan ve Cevat Akşit tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. İki cilt olarak basılan tercümede eserin hem Arapça metni hem de tercümesi yer almaktadır. Tercümesinde de hadisler numaralandırılarak sahabe ravileri zikredilmiş, ancak hadisin sıhhat durumuna ve kaynaklarına işaret eden değerlendirmeler alınmamıştır. Eserin Naim Erdoğan tarafından yapılmış tek ciltlik bir tercümesi daha bulunmaktadır.

Râmûz'un beş ciltlik *Levâmiu'l-ukûl* adında şerhi bulunmaktadır. Bunun yanında Gümüşhanevî, *Râmûz*'da bazen sayfanın kenarında, bazen de hadislerin üstlerine veya yanlarına yazdıkları notlarla anlaşılması zor olan yerlerin açıklamasını yapmıştır.

Eserin sonunda Mustafa Mubellat eş-Şafi'î, Abdullah Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Malikî, Şehrî Hafız Muhammed Emin, Seyyid Osman en-Nakşibendî, Abdullah Dağıstânî, Seyyid Ahmed Kemalî Trablûsî, Beyzade Ali el-

²³⁹ Kırbaçoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

²⁴⁰ Ayrıca bkz: M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 17.

Harputî, Harem-i Şerif İmamı Mustafa Tahbûb, Ahmed ed-Dârî el-Halîlî el-Kadirî, Harem-i Şerif Hatibi Seyyid Muhammed Ali el-Hamûrî tarafından yazılmış uzun takrizler yer almaktadır.

- ***Levâmiu'l-ukûl***

Râmûz'un şerhi olup beş ciltten ibarettir. I. Cilt 740, II. 720, III. 720, IV. 800, V. 846 sayfadır. 1281 yılında yazımına başlanan eser, 1875-1877 yılları arasında neşredilmiştir.

Müellif, eserin baş kısmında övücü ifadelerle eserini tanıtmaktadır. *Levâmiu'l-ukûl* olarak isimlendirilen şerhin diğer şerhlerden farklı olduğunu, hakikatlerin sırlarının toplandığı, Arapça kaidelerin, edebiyatın, dini ve dünyevî ilimlerin, ahlakın, fırka-i naciyenin akidesinin bulunduğu bir şerh olduğunu ifade etmektedir. Şerhin, lügat manasını açıklayan, manadaki kapalılığı gideren, sırları ibraz eden, cevheri yayan, sözdeki büyüğü beyan eden, her araştırmacının ihtiyaç hissettiği bir şerh olduğunu belirterek, eserinin eksik yönlerine işaret ettiği diğer şerhlerden farklı olduğunu iddia etmektedir.²⁴¹

Müellif, şerhine başlamadan önce 42. sayfaya kadar hadis ilmine dair bazı bilgiler vererek okuyucunun konuya hazırlanmasını sağlamıştır. Bu bölüm üçe ayrılmıştır.

I. *Ehl-i hadisin fazileti*

II. *Hadisin tedvini*

III. *Hadis ıstılahlarının beyanı, çeşitleri, keyfiyeti, tahammulü, edası, nakli ve bu şerhi okuyacak kişi için gerekli olacak bazı bilgiler.*

Son bölümde ayrıntılı biçimde hadis usulünden, ravi şartlarından, tahammul ve eda yollarından bahsedilmiştir. (Müellifin bu konulardaki görüşlerine bir sonraki bölümde yer verilecektir).

Eserde hadisler *Râmûz*'daki sıra ile tek tek açıklanmıştır. Hadislere genellikle kısaca değinilmiş, bazılarında ise uzun açıklamalar yapılmıştır. Eserine hadisleri seçim sonucunda aldığını, kısa, ezberlenmesi kolay olanlarını tercih ettiğini ve muteber kaynakları seçtiğini belirtmektedir. Daha sonra eserin kaynaklarını ve

²⁴¹ Gümüşhanevî, *Levâmi*, c.1, s. 2-3.

müelliflerini tanıtarak onlar hakkında kısaca bilgi vermektedir. Huruf-u hece'ye göre düzenlediği kitabına elif harfinden başlayarak hadisleri açıklamaktadır.

Müellif, şerhinde Arapça'ya vakıf olduğunu göstererek dilbilgisi açıklamalarına, irab bilgisine, kelimelerin okunuşlarına dair bilgilere yer vermektedir. Hadisin metnini açıklarken zaman zaman diğer hadislerden bazen de ayetlerden yararlanma yoluna gitmektedir. Hadisin sebep-i vüruduna dair açıklamalarda bulunarak, diğer alimlerin görüşlerine yer vermekte, sıkça Keşşaf ve Zemahşerî'den alıntılar yapmaktadır. İsnad bakımından hadisin çeşidine, sıhhat durumuna, hangi kaynaklarda yer aldığına değinmekte, ravi hakkında açıklamalar yaparak cerh ifadelerini kullanmaktadır.

Şerhinde kelimelerin sözlük ve ıstılah manalarına yer vererek hadisten anlaşılabilir manalara işaret eden Gümüşhanevî, bir mutasavvıftan beklenenin aksine kelimelerin zahiri anlamlarına daha çok yer vermiştir. O, büyük oranda *Feyzu'l-kadir*'in muhtasarı durumunda olan şerhine bazı tasavvufî açıklamaları almamıştır. Ele aldığı hadisleri naslarla birlikte değerlendirmiş, varsa zahiri zıtlıkları gidermeye çalışmıştır. Mesela “*Şu günahı işleyen cennete girmeyecektir*” şeklindeki hadislerin şerhinde şu açıklamayı yapmıştır: *Yani bu kimse, azaba uğramadan, cennete başta gireceklerle birlikte girmeyecektir veya yaptığı günahların cezasını çekmedikçe cennete girmeyecektir. Mümin olarak ölen herkesin cennete gireceğini belirten diğer naslarla uyuşmaları için bu ve benzeri hadisleri böyle anlamak gerekir.* Gümüşhanevî, ayrıca şerhinde külli izahlara yer vermektedir. Mesela “*En faziletli iman Allah için sevmen, Allah için buğz etmendir*” şeklinde başlayan hadisin şerhinde şöyle demektedir: *Bu ve benzeri hadislerden maksat, kalplerin uyuşması, hallerin düzene girmesidir. İşte bu, İslamın “Allah’ın ipine sımsıkı sarılın” ayetiyle emredilen esastır. İzahı da şöyledir: Her bir müslüman kendisi için sevdiğini diğerleri için de sevdiğinde onlara iyilikte bulunur, onlara eziyet etmekten el çeker, bunun sonucu onlar da onu severler. Böylece aralarında sevgi yaygınlaşır, hayır çoğalır, şer ortadan kalkar, dünya ve ahiret işleri düzene girer, halleri de son derece iyi bir şekle girer.”* Şerhlerinde hadislerden anlaşılabilir değişik manalara da dikkat çeken Gümüşhanevî, aklî izahlara da sıkça yer verir. 100 defa subhanallah, 100 defa elhamdülillah, 100 defa Allahuekber, 100 defa lailaheillallah denilmesini içeren

bir hadisi şöyle şerh etmiştir: “Şâri’ tarafından nassta belirtilen bu sayılara ilave yapıldığında belirtilen sevap elde edilir mi edilmez mi meselesine gelince, bazı alimler demişlerdir ki, sayılara ilave yapıldığında belirtilen sevap elde edilmez, çünkü bu sayıların biz anlamasak da bir hikmeti ve özelliği vardır. Zira Şâri’in sözünün mutlaka bir hikmeti vardır. Belki bu hikmet, verilen sayılara ilave yapıldığında kaçırılmış olur. Sen görmüyor musun ki, anahtarın dişlerine ilave yapıldığında kilidi açmaz!”²⁴²

“Nerede olursan ol, Allah’tan kork, kötülüğün ardından onu silecek bir iyilik yap. Ve insanlara iyi ve güzel ahlakla muamele et.” Hadisini de şöyle şerh etmektedir:

“Gerek yalnız, gerekse asiler ve facirler meclisinde ol, Cenab-ı Hakk’ın emrine uyup yasaklarından kaçınmakla, O’ndan kork. Ve nefsin aldatmacalarına dikkat et. İnsanlar görsün veya görmesin ve hangi zaman ve nerede olursan ol, Allah’ın bütün hareket ve sekenâtına muttalî olduğunu unutma. “Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir” hükm-i celîlini hatırdan çıkarma. Burada (اتق) emrinin müfred gelişinin sebebi, kendisine emir teveccüh eden her ferdi ayrı ayrı hedef ve muhatab almak içindir. Emir tek olabilir, ama hüküm umûmadır. O da elden geldiğince itaat edip isyan etmeyerek Allah’ı zikredip unutmuyarak, O’na şükredip nankörlük etmeyerek yapılan ibadetle mümkündür. Senden küçük ve değersiz bir hata da olsa, meydana gelirse eğer, hemen ardından namaz, sadaka, istiğfar, tesbih, v.s. gibi onu imha edecek bir iyilik yap, hastalık sağlıklı, beyaz siyahla ortadan kaldırıldığı gibi, kötülükler de iyilikle yok edilebilir. İbn Arabî, “İyilik evvel de sonra da yapılırsa kötülüğü siler” buyurmuştur. İnsanların yaradılıştaki zaafa göre, büyük de küçük de olsa yerine göre yumuşak, merhametli ve şefkatli ol. Onlara sû-i zandan kaçınıp, dostluk ve yakınlık göstererek muamele et” şeklinde tasavvufî bir usul ve bakış açısıyla şerh etmiştir.²⁴³

Gümüşhanevî, Râmûz’da mevzu kaydıyla naklettiği “Bit, pire, çekirge, at, katır, sığır v.s. bütün hayvanların ecelleri tesbihlerine bağlıdır. Tesbihleri bitince Allah (cc) onların ruhunu kabzeder. Azrail (a.s)’ın bu kabzla alakası yoktur” hadisini Levâmi’de şöyle şerh etmektedir:

²⁴² Aydın, a.g.m., s. 69-70.

²⁴³ Gündüz, a.g.e., s. 100.

“Âcâl: Ecelin çoğuludur. Muvakkat bir zaman her canlı için belirlenmiş bir vakit demektir. “Onların eceli geldiğinde ne bir saat geciktirebilirler, ne de bir saat öne alabilirler.” (A’râf: 34) Behâyim: Behîme kelimesinin çoğuludur. Dört gruba ayrılmıştır: Haşerât, devâb, mü’ziyyât ve diğerleri. Bunlar hadisin metninde şöyle sayılmaktadır: Bit, pire, çekirge, at, katır ve diğer yük-binek hayvanları ve sığır.” Hadîste hayvanlar bu şekilde önce umumî olarak, sonra tahsis edilerek zikredilmiştir. “Bunların dışındakiler” ifadesiyle de haşere, kuşlar, küçük boyutlu hayvanlar ve diğer bütün hayvanlar kastedilmektedir. “Ecelleri tesbîhlerine bağlıdır.” Demek ise tesbîh etmelerine (tesbîhin edâsına) bağlıdır demektir. “Tesbihleri bittiği anda” (tesbihlerini tamamladıklarında), Allah onların ruhlarını kabzeder. “Ölüm meleğinin bunlarla bir ilgisi yoktur.” Yani (nefeslerinin) sona ermesi, ecellerinin öne alınması veya sonraya bırakılması konusunda Azrail’in bir etkisi yoktur.

Hadîsin sonundaki “şey” kelimesi, hayvanların ölümünün sadece onların hissesine düşen bir takdîr-i ilâhî ve (canlılıktan cansızlığa) bir geçiş olduğunu gösterir.

Hadîs Ukaylî’nin ed-Du‘afâ’sında, Ebu’s-Şeyh’in Kitâbü’l-Azame’sinde Enes (r.a)’den rivâyet edilmektedir. İbnü’l-Cevzî hadîs uydurmaz, demiştir. Bunlardan başka el-Ukaylî hadîsi Merâtibü’s-Sıhha’da da rivâyet eder. Muhaddisler, İbnu’l Cevzi’nin vaz’ına ve Hakîm’in ref’ine itibar edilmez demişlerdir.²⁴⁴

Zayıf kaydıyla nakledilen “Yangın gördüğünüzde tekbir getiriniz, zira tekbir onu söndürür” hadisini ise şu şekilde şerh etmektedir:

Yangın gördüğünüz zaman tekbir getirin, yani “Allahuekber Allahu ekber” deyin, ancak bunun cehrî olarak ve ihlasla yapılması gerekir. “Tekbir onu söndürür”, zira kamil bir ihlasla söylendiğinde ateş söner. (Nevevî ve Taberî’den nakillerde bulunuyor) Taberî tefsirinde şöyle demektedir: Aşhab-ı Kehf’in isimlerini bir şeye yazıp onu ateşe atarsa yine söner ancak, “Bismillahirrahmanirrahim ve la havle vela kuvvete illa billahi’l-aliyyi’l-azim”demesi gerekir bu belaları ondan uzaklaştırır. İbrahim (as)’ın ateşe atılırken söylediği “Hasbunallahu ve ni’mel-vekil” sözü de söylenebilir.

²⁴⁴ Gümüşhanevî, Levâmi’, s. 43.

*Hadisi İbnu's-Sünni ve İbn Asâkir İbn Ömer ve İbn Şuayb'dan o da babası ve dedesinden nakletmiştir. Taberâni de nakletmiştir, isnadı için "zayıf" denilmektedir, ancak şevâhidi bulunmaktadır.*²⁴⁵

Gümüştanevî, mevzu kaydıyla naklettiği “Evlerinizde kanatları kesilmiş güvercinlerden edininiz. Zira o cin taifesini oyalayarak çocuklarınızdan alıkoyar” rivayetinin şerhinde de konuyu mantıkî izahlar yaparak açıklamaya çalışmakta, hadisin hükmüne gelince *İbnu'l Cevzi'nin vaz'ına ve Hakîm'in ref'ine itibar edilmez* sözüne yer vermektedir.

Gümüştanevî, görüldüğü gibi mevzu olarak naklettiği hadisleri şerh ederken bunlar hakkında bu şekilde hüküm veren alimlerin görüşlerine katılmadığını belirtmektedir. Oysa aynı eserin giriş bölümünde mevzu rivayetinin haram olduğunu zikretmektedir. Bu durum “*İbnu'l Cevzi'nin vaz'ına ve Hakîm'in ref'ine itibar edilmez*” sözüne de sıkça yer vererek iki alimin görüşüne katılmadığını belirten Gümüştanevî'nin kendisinden önceki hadisçilere muhalefet ederek aksi görüş beyan etmesiyle açıklanabilir. Hâkim, *Müstedrek*'ine zayıf hatta uydurma rivayetleri alması, merfu olmayan rivayetleri merfu gibi göstermesi dolayısıyla mütesahil görülmekte, İbnu'l-Cevzî ise müteşeddîd olmakla eleştirilmektedir.²⁴⁶ Ancak Gümüştanevî'nin İbnu'l-Cevzî'nin vaz'ına güvenilmemesi gerektiğini belirterek mevzu hadisler hakkında yeterli açıklamada bulunmaması doğru değildir. Zira bu tartışmalı bir konudur. Mevzu hadisler konusunda *el-Mevzuât* isimli esere sahip olan İbnu'l-Cevzi, mevzu olmayan hadisleri kitabına aldığı için eleştirilmekte ve müteşeddîd davrandığı söylenmektedir.²⁴⁷ Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin zayıf veya isnadı problemli bir hadise mevzu kaydını koyduğunu, oysa bu hadislerin mutabî veya şahidlerinin bulunmak suretiyle hasen hatta sahih derecesine yükselebileceğini nakletmektedir.²⁴⁸ İbnu'l-Cevzî'nin Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenleriyle, Hâkim'in *el-Müstedrek*'i, ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden pek çok hadisi *el-Mevzuât*'ına alması ayrı bir tenkid konusu olmuştur.²⁴⁹ Bununla birlikte, İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştirilere rağmen, yapılan bazı çalışmalar İbnu'l-

²⁴⁵ A.g.e., s. 310.

²⁴⁶ Bkz: el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Abdulhayy, *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, hzr: Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1987, s. 292.

²⁴⁷ Bkz: el-Leknevî, a.g.e., s. 198, 329.

²⁴⁸ el-Leknevî a.g.e., s. 325 v.d.

²⁴⁹ İbrahim Hatiboğlu, *İbnu'l-Cevzî*, DİA, İstanbul, 1999, c. 20, s. 550.

Cevzî'yi büyük oranda haklı çıkarır niteliktedir. Mesela İbnu'l-Cevzî'nin mevzu olduğunu söylediği İbn Mace'nin *Sünen*'indeki hadisler üzerine yapılan bir incelemede onun bu hadislerle ilgili değerlendirmeleri elimizdeki cerh-tadil ve rical kitaplarına dayanılarak yeniden kontrol edilip tenkide tabi tutulmuş ve sonuç olarak İbnu'l-Cevzî'nin verdiği hükümlerdeki isabet oranının %70 civarında olduğu görülmüştür. Bu ise, ona yöneltilen “aşırılık-sertlik-ifrat” iddialarının onun eserlerini yeterince incelemeden verilmiş önyargılı hükümlerden başka bir şey olmadığını göstermesi bakımından bize ipuçları vermektedir.²⁵⁰ Buna göre, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevzuât*'ı, -eksikliklerine rağmen- hala aşılamamış, otoritesi hala kabul gören bir kaynak eserdir.²⁵¹ O nedenle Gümüşhanevî'nin naklettiği mevzu hadisler için İbnu'l-Cevzî'yi gerekçe göstermesi onların nakli için yeterli bir sebep teşkil etmez.

Bununla birlikte, Gümüşhanevî, eserinde *mevzu* ve *zayıf ıstılahları yerine lâhin* ıstılahını kullanarak kendine has tutumlar sergilemiştir.²⁵²

Eserin sonunda Darende müftüsü Seyyid Hasan Sıtkı Hüseyinî, Medine müftüsü Pirlepeli Salih el-Hilmi, Lüleburgazlı Mehmed Eşref b. Ahmed el-Kemalî, Ömer Ziyaeddin Dağıstani'nin takrizleri bulunmaktadır.

- ***Garâibu'l-ehâdis***

Acâibu'n-nübüvve ve Dekâiku'l-velâye ismiyle bilinen *Garâibu'l-ehâdis*'de 800 kadar kısa hadis toplanmıştır. Tertibi *Râmûz*'unkine benzemektedir. *Râmûz*'daki gibi alfabetik olarak sıralanan hadislerin sonrasında zayıflık derecelerine işaret edilmiş, senedleri hazfedilen hadisler nakledildikten sonra sahabe ravisi ve rumuzlarla kaynakları gösterilmiştir. Eserin giriş kısmında bu kaynaklar ve rumuzları belirtilmiştir. Kaynakları arasında *Kütüb-ü Sitte*'yle birlikte, Ahmed b. Hanbel, Abdurrezzak, Tayâlisî, Saîd b. Mansûr, Ebî Ya'lâ, İbn Hibban, Hakîm, Taberânî, Dârekutnî, Ebû Nuaym, Beyhakî, İbn Adiyy, Hatîb... gibi eserler bulunmaktadır.

Kısa, fazla bilinmeyen, muhtevaları dikkat çekici yaklaşık 800 kadar hadisin toplandığı, tamamı 96 sayfadan oluşan bir eserdir. Eserin ilk 56 sayfasında

²⁵⁰ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 142.

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Enbiya Yıldırım, *İbnu'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış*, CÜİFD, Sivas, 2006, c. X/I, s. 73-125.

²⁵² Bkz: Aydın, *agm*, s. 67-68.

Garâibu'l-ehâdîs, 88. Sayfaya kadar olan bölümde *Mülhakât-ı Garâibu'l-ehâdîs*, 89-94. Sayfalar arasında İmam Birgivî'ye ait *Usûlu'l-hadis*, 94-96. sayfalarında ise, Gümüşhanevî'nin *Risale-i Kavâid-i Zabti'l-Muhaddis (Muhaddislerin ashabdan hadis alma ve muhafaza etme)* esaslarını gösteren eseri yer almaktadır. Böylece yaklaşık 1229 hadisi içeren bu eserde, Buhari'den 89, Muslim'den 104, Ebû Dâvud'dan 142, Tirmizî'den 98, Nesâî'den 85, İbn Mace'den 91, Ahmed b. Hanbel'den 215 hadisin alındığı tespit edilmektedir. Basım yeri ve tarihini tespit edemediğimiz eserin *Dâru't-tibâati'l-âmire*'de basıldığı bilinmektedir. Sayfa kenarlarında bazı açıklamaların düğüldüğü eserin ayrıca bir de şerhi bulunmaktadır.

- *Letâifu'l-hikem*

1869 yılında Muhyiddin Efendi'nin Litoğrafya destgâhında basılmış olan eser 304 sayfadır. *Letâifu'l-hikem* adını taşıyan şerh, Gümüşhânevî'nin ifadesiyle bazı hadis kavaidini ve hakikatlerini açıkladığı²⁵³ bir kitap durumunda olup, çoğu yönden *Râmûz ve Levâmi*'ye benzemektedir. Hadisin metnini verdikten sonra, kimi yerde isnadını vermekte, bazen de hafzederek sadece sahabe ravisini zikretmektedir. Sonra hadisin sıhhat durumuna, derecesine dair açıklamalarda bulunarak kaynağını vermektedir. Kelimelerin okunuşuna, anlamlarına, i'rab durumlarına dair açıklamalarda bulunmakta, anlamın kapalı olduğu yerleri izah etmektedir. Zayıf, munkar, garib kaydı bulunan rivayetlere de rastlanmaktadır. Kimi yerlerde ravinin durumlarına işaret ederek cerh-tadile dair açıklamalarda bulunmaktadır. Hadisten çıkarılabilecek kaidelere, aklî çıkarımlara, fikhî hükümlere değinerek ayetler ve farklı rivayetler kullanarak hadisleri şerh etmektedir.

Gümüşhanevî'nin şerhleriyle ilgili olarak genel bir değerlendirme yapılacak olursa, gerek *Levâmi*' gerekse *Letâif*'le ilgili şunlar söylenebilir: Müellifin hadislerini büyük ihtimalle benzer şekilde tasnif edilmiş olan muahhar kitaplardan seçmiş ve belki de onların bir kısmının asıl kaynaklarda olup olmadığını ayrıca tahkik etmiştir. *Letâifu'l-hikem*'de ilk hadisin sonunda hadisi Osman ed-Dârimî'nin *en-Nakz* isimli kitabında Bişr el-Merisi'den naklettiği kaydedilmiştir. Halbuki bu eserde Darimî Bişr'e reddiyede bulunmaktadır, dolayısıyla ondan hadis rivayeti söz konusu

²⁵³ Gümüşhanevî, *Letâif*, s. 2.

değildir. Binaenaleyh bu bilgi Dârimî'nin mazkur kitabı görülerek kaydedilmiş olmamalıdır. Herhalde o, Nakz kitabının isminde istinsah hatası yapılmış olan muahhar bir kitaptan alınmıştır. Böylece Gümüşhanevî, bu kitaplardaki hadisleri benzeri muahhar kitaplardan seçmiştir. Bu kitaplar ise muhtemelen Suyûtî'nin *Câmiu's-sağîr*, *Câmiu'l-kebir* ve *ez-Ziyadât* isimli eserleridir. *Râmûz* ve *Acâib*'deki bütün hadislerin *Kenzu'l-ummâl*'de bulunması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Suyûtî'nin bu eserlerinden de *Câmiu'l-kebir* esas alınmış olmalıdır. Çünkü zaman zaman *Câmiu's-sağîr*'in rivayet farklarına işaretler yapılmaktadır. *Levâmi*' ile Munâvî'nin *Feyzu'l-kadir* arasındaki benzerlik de dikkat çekmektedir. Müellif aynı hadislerin şerhinde *Feyzu'l-kadir*'deki bilgilerden gerekli gördüklerini aynen nakletmektedir. Bunun için müşterek hadislerin şerhinde *Levâmi*', *Feyzu'l-kadir*'in bir muhtasarıdır denilebilir. İhtisar yapılırken sadece bazı ifadelerin sadeleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte hem *Levâmi*'de hem de *Letâif* de bazen mananın anlaşılmasını imkânsızlaştıran çok sayıda baskı hatası vardır.²⁵⁴

- ***Hadis-i Erbaîn***

Gümüşhanevî'nin, Peygamber (as)'ın kırk hadis ezberlemekle ilgili hadisindeki müjdeye nail olmak için yazdığını belirttiği eser, *Devâu'l-muslimîn ve Netâicu'l-ihlas* eserlerinin arasında bulunan küçük bir risale şeklindedir. Basım yeri ve tarihi zikredilmeyen eserde, 42 hadisin yalnız metinleri yer almaktadır. Hadislerin tümü kısa, veciz, İslam'ın genel hükümlerini içeren türdendir.

Müellif, eserin başında şöyle tanıtmaktadır: “*Meşhur kitaplardan metni kısa, manası geniş olanları seçip, kolaylık olsun diye senetlerini yazmadım. Ezberlenmesi kolay olsun diye hüküm yönünden açık olanları, faydasına binaen de dinin yüce kaidelerini ihtiva edenleri seçtim*”²⁵⁵

Hadisler ilim, güzel ahlak, tevbe, zikir, zühd, ibadetlerin fazileti gibi farklı konulara dairdir. Bunlar arasında tasavvufî yoruma müsait olanlar da bulunmaktadır. İlk olarak iyi ve kötü çığır açmakla alakalı hadislerle başlayan risalede yer alan hadislerin bazıları şu şekildedir:

²⁵⁴ Aydın, a.g.m., s. 66-67.

²⁵⁵ Gümüşhanevî, *Hadis-i Erbaîn*, s. 24.

- 1. Hadis: Kim bir iyiliğe davet ederse, o yolda iyiliğe devam edenlerin sevabı eksiltilmeden bir misli de davet edene yazılır. Kim de bir kötülüğe davet ederse, o yolda gidenlerin günahı eksiltilmeden bir misli de davet edene yazılır.
- 9. Hadis: Bir hadis yazdığınızda onu senediyle birlikte yazın, eğer gerçek ise ecirde ortak olursunuz, değilse günahı rivayet edenedir.
- 22. Hadis: Allah Teala eğer bir kulunu çok severse onun dünya işlerini bağlar, ahiret işlerini açar.
- 26. Hadis: Üç yüz sekseninci sene gelince, dağların başına gizlenmek, uzlet ve inziva ümmetimi mesuliyetten kurtarır.
- 37. Hadis: Namaz, oruç ve zikir Allah yolundaki azığı 700 kat artırır.

Hadisler kaynakları ve sıhhat durumları yönünden incelendiğinde, aralarında muteber kaynaklardan seçilmiş olanlar bulunmakla birlikte, bir kısmının zayıf ve mevzû olduğu görülmüştür. Mesela 9. Hadis olarak geçen “*Bir hadis yazdığınızda onu senediyle birlikte yazın, eğer gerçek ise ecirde ortak olursunuz, değilse günahı rivayet edenedir*” rivayeti mevzudur. Nitekim Abdulfettah Ebû Ğudde *el-İsnadu mine’ d-dîn* adlı eserinde, bu rivayetin isnadın faziletini ifade etmek maksadıyla Hâkim, Ebû Nuaym, İbn Asâkir ve bazı ulema tarafından merfu kaydıyla nakledildiğini, aslında mevzu olduğunu ifade etmektedir. Suyuti’nin *Câmiu’s-sağîr*’inde naklettiği bu rivayete dair şârihi Munâvî *Feyzu’l-kadir*’inde Zehebî’nin rivayet hakkında mevzu dediğini nakletmiştir. Ebû Ğudde’nin “*Bu muhaddisler nasıl gaflet içinde olup da bu rivayeti kitaplarında naklederler! Görünen o ki, çoğu ulema araştırma yapmaksızın bir rivayeti nakleden seleflerine uymaktadırlar!*”²⁵⁶ şeklinde eleştirdiği ulema arasında Gümüşhanevî de sayılabilir. Zira diğer hadisler arasında da mevzu olanlar bulunmaktadır. “*Üç yüz sekseninci sene gelince, dağların başına gizlenmek, uzlet ve inziva ümmetimi mesuliyetten kurtarır*” rivayeti de *Kenzu’l-ummâl*’de mevzu kaydıyla nakledilmiştir.²⁵⁷ Bununla birlikte hadislerin bir kısmının da kaynağı tespit edilememiştir. Buna göre Gümüşhanevî’nin hadise dair diğer eserlerinde olduğu gibi bu derlemesinde de rivayetlerin seçiminde kaynak veya sıhhat yönünden titiz davranmadığı ortadadır. O, -tasavvuf geleneğinin genelinde vâki olan- daha

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdulfettah Ebû Ğudde, *el-İsnadu mine’ d-din*, Beyrut, 1992, s. 49-52.

²⁵⁷ el-Hindî, a.g.e., 11/213.

ziyade terhib-terhib türü rivayetleri tercih edip, hadislerin amelî yönüyle ilgilenerak, sıhhat durumlarını ihmal etmiştir.

2. GÜMÜŞHANEVÎ'NİN HADİS İLMİYLE İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALARI

- *Hadis İlminin Önemi*

Hadis ilmi, Rasûlullah'a (s) izafe edilen söz, fiil, takrir ve sıfatları içermektedir. Hadis ilmi rivayet ve dirayet olmak üzere iki kısma ayrılır. Rivayet ilmi; şemâil, takrir, fiil ve söz olarak üç devirde (sahabe, tabiîn ve etbau't-tabiîn devirlerinde) sahih senedle Rasûlullah'a isnad ve izafe edilen hadisleri kapsamaktadır. Bu ilmin konusu, peygamber olması yönüyle Rasûlullah (s)'ın zatıdır. Gayesi ise dünya ve ahiret saadetidir. Dirayet ilmi ise, râvi ve hadisin sıhhati ile alakalı bilgilerdir. Bunun da gayesi kabul ve reddedilecek şeyleri ortaya çıkarmaktır. Hadis ilmi, mekârim-i ahlaka münasib olup, kötü ahlak ve huyları nehyetmektedir. Hadis, bir ahiret ilmidir. Hadisle uğraşmak, ondan faydalanmak isteyen kişi, salih niyet sahibi, ihlaslı olmalı, kalbini dünyevî hastalıklardan temizlemelidir.²⁵⁸

Hadis ilmi, şer'i ilimlerden bir farz-ı kifayedir. Farz ve vacip dışındaki diğer ibadetlerden daha faziletlidir. Süfyan-ı Sevrî, *"Ben Allah'ın rızasını murad eden bir kimse için hadis ilminden daha faziletli bir ilim bilmiyorum. Çünkü insanlar yeme ve içmeye varıncaya kadar bütün işlerinde ona muhtaçtır."* Hadis ehlinin fazileti yüksektir. Zira Rasûlullah (s) onlar hakkında, *"Bizden bir şey işitip onu aynen işittiği gibi başkalarına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ağartsın. Kendisine bilgi ulaştıran nice kimseler vardır ki o bilgiyi bizzat işitenden daha iyi anlarlar."*²⁵⁹ *"Kıyamet gününde bana en yakın olanlar, bana en çok salavat getirenlerdir."*²⁶⁰ buyurmuştur. Bu ümmet içinde ona hadis ehlinen daha çok salavat getiren yoktur.²⁶¹

Hadisler, kudsî hadislerle birlikte örf ve ıstılahlar yönünden genel olarak şu kısımlara ayrılır: *Merfu'*, *mürsel*, *maktu*, *muttasıl*, *musned*, *ma'ruf*, *râcih*, *mecruh*, *mat'un*, *muallal*, *sahih li zatihî*, *sahih li gayrihî*, *hasen li zatihî*, *hasen li gayrihî*, *mevzû*, *muhtelâk*, *metruk*, *mülhem*, *garib*, *aziz*, *meşhur*, *zayıf*, *kavî*, *muhkem*,

²⁵⁸ Gümüşhanevî, *Râmûz*, s. 1, 3.

²⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, Dâru's-selâm, Riyad, 2000, *Hac*, 132;

Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünen*, Dâru's-selâm, Riyad, 2000, *İlim*, 7.

²⁶⁰ Tirmizî, *Vitr*, 21.

²⁶¹ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 1.

muteşabih, umum, has, zahir, nass, mufesser, mucmel, hafî, müşkil, nâsih, mensuh, ahad, sarîh, mevsul, marîz, mevzu, mechul, muselsel, muhtasar.

-*Tabir Yönünden Çeşitleri:* Eser, sünnet, haber.

-*Memba Yönünden Çeşitleri:* Kavî, fiilî, takrirî, sıfatî.

-*Ahkâma Göre Çeşitleri:* Hudâ, zevaîd, müekked, gayr-ı müekked, itikadî, ahlakî, amelî.

-*Manaya Göre Çeşitleri:* Hâs, âmm, müşterek, cem.

-*Lafzın Manaya Delaleti Yönünden Çeşitleri:* Sekiz tanedir, dördü mananın açıklığına göre ayrılır: *Zahir, nas, müfessir ve muhkem.* Dördü de mananın kapalılığına göredir: *Hafî, müşkil, mücmel, müteşabih.*

-*Lafzın Manadaki Kullanımına Göre:* Hakikat, mecaz, sarîh, kinaye.

-*Lafzın Manaya Vukûfiyetine Göre:* İbaresine delalet eden, işaretine delalet eden, delaletine delalet eden, iktizasına delalet eden.²⁶²

Kirmânî'ye göre *hadis*, şer'î örfte Rasûlullah'a izafe edilen şeylerdir. Hadisler, kâdîm olan Kur'an'ın mukabilidir. Rasûlullah'a izafe edilen sahih haberlerdir. Veya sahabeye izafe edilen söz, fiil, takrir veya sıfatlardır.²⁶³ Hadis ilminin gayesi iki cihan saadetidir. Hadis ilmi, ravinin ve rivayetin kabul veya reddedilmesi açısından durumlarını inceleyen bir ilimdir.²⁶⁴

Kur'an ve sünnete dayalı İslam şeriatında, sünnet Kur'an'ın açıklayıcısı durumundadır. Müctehid ve ulema da bulunması gereken şartlar arasında hadis hükümlerinin de bilinmesi yer almaktadır. Hadis ilmi, tercih edilen ilimlerden olup, hayrın en efdali, kurbun en sağlamıdır. Sünnet ilmi Kur'an-ı Kerim'den sonra en büyük ilimdir. Sünnet ilmi, Kur'an'ın açıklayıcısı durumunda olup, anlamını ibrâz edici özelliktedir.²⁶⁵

Evliyâullahın sözlerinin insanlar için tesirli ve faydalı olduğu açıkken, Nebîler Sultanı Rasûlullah'ın (s) mübarek hadislerinin kalpleri ihya edeceği, dine ve nizam-ı aleme nice faydalar ve güzellikler sağlayacağı muhakkak ki güneşten daha zahirdir. Nitekim Cenab-ı Hak Kur'an'da Rasûlullah'a ittiba hususunda pek

²⁶² Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 1-2.

²⁶³ Gümüşhanevî, *Levâmiu'l-ukûl*, c. 1, s. 30.

²⁶⁴ Gümüşhanevî, *Levâmiu'l-ukûl*, c.1, s. 31.

²⁶⁵ Gümüşhanevî, *Levâmiu'l-ukûl*, c.1, s. 3.

çok ayette insanlara ikaz ve emirlerde bulunmuştur.²⁶⁶ Rasûlullah (s) da hadislerinde şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz bu Kur’an ondan hoşlanmayan kimseler için zordur, fakat ona tabi olanlar için kolaydır. Benim hadislerim de hoşlanmayanlar için zor, onlara tabi olanlar içinse kolaydır. Kim benim hadislerimi işitir, onu ezberler ve onunla amel ederse, kıyamet gününde Kur’an’la birlikte gelir. Kim de benim hadisime karşı gevşeklik gösterir ve ona önem vermezse, Kur’an’a karşı da ilgisizlik göstermiş olur. Kim de Kur’an’a karşı ilgisizlik gösterirse dünyada ve ahrette perişan olur.*”²⁶⁷

Birçok ayet-i kerime ve binlerce hadis-i şerif ortaya koydu ki, sultan-ı enbiyanın bütün fiil, söz, hal ve evsafına ittiba ve iktifa etmekle, *ümme*tlik mefhumu ortaya çıkar. Rasûlullah’ın (s) hadislerini bilmeden ona uymak mümkün olmaz. Nice evliya ve ulema beyan ettiler ve kitaplarına yazdılar ki, mürşid-i kâmilin şart ve alameti dahi, hadis ilminde sağlam ve bilgili olmaktır. Hadisler ki, Peygamber (as)’ın sözleri, fiilleri, tasvipleri ve vasıflarından ibarettir, bunların bulunmadığı yerde, bereket, saadet, güzellik, rahmet ve yardımın hiçbirisi bulunmaz. Buna mukabil ise, keder, kalp eğriliği, gam, musibet, beldelerin fesadı, ihtilaf, sıkıntı, azap, fakirlik ve korku vardır. Demek ki, Allah ve peygambere, rahmete ulaşmak, ancak hadisle mümkün olur. Çünkü hadis-i şerifler, Allah kelamının ezeli sırlarının ve ilahi muradın tefsir ve açıklamalarıdır ve nice hassaları vardır. Dünyada onlarla amel, kıraat, öğrenme ve öğretme nice saadetlere, ahirette ise nice tehlike ve felaketlerden muhafazaya vesile olduğu gibi, insana ebediyyen şefaathçi ve yardımcı da olur.²⁶⁸

Özellikle hadisleri mütalaa ve rivayet eden kimsenin son derece dikkat ve basiret üzere olması gerekmektedir. Ne bir harf eklemeli ne de çıkarmalıdır. Hususî ile kasdî hiçbir husus olmamalı ve hele de bu gibi hususlar ahkamla ilgili olmamalıdır. Zira mütevetir bir hadiste Rasûlullah; (s) “*Kim kasten bana yalan isnad ederse, cehennemdeki yerini hazırlasın*”²⁶⁹ buyurmaktadır.

²⁶⁶ Burada Ahzab 21., Haşr 7., Nisa 69., Enfal 24. ayetler zikredilerek peygambere ittiba delillendirilmiştir.

²⁶⁷ Ali b. Husameddin el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut, 1989, I, 550.

²⁶⁸ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 7.

²⁶⁹ Buharî, *İlim*, 38; Ebû'l-Huseyin Müslim b. Haccâc, *es-Sahih*, Dâru's-selâm, Riyad, 2000, *Zühd*, 72.

Bu bölümde Gümüşhanevî, hadis ilmini genel hadis usulü kaidelerine paralel olarak açıklamış, sınıflandırmış ve bu ilmin önemi üzerinde durmuştur. Hadis rivayet eden kişinin dikkat etmesi gereken özellikler sayılmış, yalan haberin rivayeti konusuna değinilerek yine hadislerle delillendirilmek suretiyle konunun titizliği ve bu durumdan kaçınılması gerektiği zikredilmiştir. Ancak; teoride bu genel kabul görmüş bilgilere yer veren Gümüşhanevî'nin pratikte, oluşturduğu hadis koleksiyonlarının genelinde koyduğu kurallara uymadığı gözlemlenmiştir. Hadislere tek harf ekleme veya çıkarma konusunda dikkatli olmak gerektiğini belirten müellif, Rasûlullah'a ait olmayan sözlere kitabında yer verebilmiştir.

- ***Ehl-i hadisin fazileti ve değeri***

Hadisleri nakletme görevini yerine getiren kimse, sünnetini nakletmiş olduğu zatın halifesi olur. Hadis âliminin sünnetin yayılması, hadislerin tebliğ edilmesi vazifesidir. Zira nasıl ki, peygamberlere düşmanlarını ihmal edip onların hayrını istememek uygun düşmezse, hadisçiye ve sünnetleri nakledene de onları sadece dostuna nakledip düşmanından menetmesi uygun düşmez. O halde, sünneti bilen kimsenin en büyük ihtimamı hadisleri yaymaya vermesi gerekir. İmam Malik, “*Kıyamet günü alimlerin tebliğden suale çekileceklerini*” nakletmektedir.²⁷⁰

Hadisçilerin değeri ve mertebelerinin yüceliği, nassı naklederek şeriati korumaları, rivayet metinlerini tahriften muhafaza etmeleri sebebiyledir. Bu ilmin muhafaza edilmesi ise cerh-ta'dil, rical ilmi, hadis ıstılahlarının bilinip, senet ve mana bakımından rivayetlerin korunmasıyla gerçekleşir. Ashab-ı Hadis'in faziletine dair İbn Mesud'dan şu rivayet nakledilmektedir: *Kıyamet günü bana en yakın olanınız, en çok salâta bulunanınızdır.* İbn Hibban buna göre, kıyamet günü Rasûlullah (s)'a hadis ehlinin en yakın olacağını bildirir. Zira gece gündüz onun hadislerini yazmakta, yalandan korumaktadırlar. İbn Asâkir, ashab-ı hadisle ilgili şöyle demiştir: *Allah onların sayısını artırsın. Onlar kıyamette Rasulullah'a en yakın olanlardır. Çünkü her mecliste, onun sözlerini ölümsüzleştirip, ona salât ve selamda bulunuyorlar. Böylece, onlar fırka-i naciye'dirler.*²⁷¹

²⁷⁰Gümüşhanevî, Levâmi'ul-ukûl, c.1, s. 3.

²⁷¹A.g.e., s. 4.

Hadis ilminde niyet halis olmalı, dünyevi bir garaz güdülmemeli. Hadisçinin Rasûlullah'ın haberlerini, ashab ve tabînin ahvalini, ulemanın tarihlerini, rical isim, künye, mekan ve zaman bilgilerini kayda alıp yazması gerekir. Hadisçi her koşulda ve her durumda hadisle meşgul olmalıdır. Hadis te'lifinin dünya ve ahirette faydaları vardır. Kişi, Allah'ın rızasını, Kitâbullah'a uygun amel etmeyi kazanmış olur. Ayrıca dört şeyi; yazım, lûgat, sarf ve nahiv bilgisini de elde eder. Allah ona dört şey; kudret, sıhhat, hırs ve hıfz ihsan eder. Ona dört şey ibtila eder: Düşmanlar, arkadaşlarının melameti, cahillerin ta'nı ve alimlerin hasedi. Bunlara sabrettiğinde onu dört şeyle; kanaat izzeti, nefis heybeti, ilim lezzeti ve ebedî hayatla mükâfatlandırır. Ahirette ise, dört şey; dilediği kardeşine şefa'at etme, hiçbir gölgenin bulunmadığı günde O'nun arşında gölgelenme, dilediğine havz-ı Nebî'den sunma, cennette nebîlere komşu olma ile mükâfatlandırır.²⁷²

İlimle meşgul olmak, kurb'un en efdali, tâatin en değerlisi, hayrın ve ibadetlerin en önemlisidir. İlimler arasında en önemli olan ise hadis ilmidir. Bu ilimle kastedilen ise; metinlerin sahih, hasen, zayıf, muttasıl, mürsel, munkatı, muaddal, maklûb, meşhur, garib, aziz, mütevatir, âhad, ferd, ma'ruf, şâz, münker, muallel, mevzu, mudrec, nâsih, mensuh, âmm, hâs, mucmel, mebnî, muhtelif ve diğerleri ile isnad bilgisi, yani rical ahvâli ve sıfatları, isimlerin zabtı, nesepleri, doğum ve vefatları, tedlis, müdellisler, itibar yolları, mutâbiât, raviler arasındaki ihtilaflar, vasl, irsal, vakf, ref', kat', inkıta', sahabe, tabiun ve etbau't-tabiûn bilgisidir.²⁷³

- *Hadis İlmi İçin Ravide Aranılan Şartlar*

Hadis ilminde ravinin mükellef, adil, mutkin, (sika derecesinde itkân sahibi) olması gerekir. Adalet muhalif bir durum olduğunda ise cerh edilebilir. Mechûlu'l-adâle ise mechûlu'l-ayn gibidir, ulema tarafından ravinin tanınmaması durumudur. Ancak hadis ilminde şöhret sahibi olan iki ravinin kendinden rivayette bulunmasıyla meçhul olmaktan çıkar. Sahabenin ise hepsi adalet sahibidir. Mestûr olarak da isimlendirilen ravinin meçhul olma durumunda İbn Salah'a göre rivayet kabul edilmez. Zira mechûlu'l-ayn olan kimsenin adaleti

²⁷² A.g.e., s. 22, 23.

²⁷³ A.g.e., s. 24.

bilinemez. Bid'at sahiplerinin rivayetleri kabul edilmez. Sika raviler içinde de ömrünün sonuna doğru aklı fesada uğrayanların bilinmesi gerekir. Böyle kişilerden rivayet edenler eğer hadisleri bu durumdan önce almışlarsa kabul edilir. Sonra alındıysa reddedilir. Zamanımızda bu şartlar yerine buluğ, akıl, hayâ, itkan v.b. özellikler dikkate alınmaktadır. Ta'dil lafızları, *sikatun*, *mutkinun*, *zâbitun*, *hucetun*, *sadûkun*, *lâ be'se bihi*, *şeyhun*, *salihun*... şeklinde sıralanmaktadır. Cerh lafızları ise, *leyyinu'l-hadis*, *leyse bi-kaviyyin*, *metrûku'l-hadis*, *kezzâb*, *vedda'*, *vâhin* olarak derecelenmektedir.²⁷⁴

- ***Hadis İstılahları****

Gümüşhanevî, Râmûz ve şerhi *Levâmiu'l-ukûl*'un mukaddimelerinde hadis ilmine ve usulüne dair bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Gümüşhanevî'nin hadis usulüne dair sınıflandırmaları ve tanımlamaları genel olarak bakıldığında klasik kaynaklarla paralellik göstermektedir. Bu bölümde sık sık *Hâkim*, *Nevevî*, *İbn Salah* gibi hadis usulcülerine işaret edilmiş olmakla birlikte çoğu bölüm de bu kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır. Usule dair bilgiler genellikle *Hâkim*, *Nevevî*, *İbn Salah*'tan nakledilmiş olmakla birlikte, yazarın yorumlarını da ihtiva etmekte ve bu yönüyle onun hadis anlayışını anlamaya yardımcı olmaktadır.

Gümüşhanevî, şerhi *Levâmiu'l-ukûl*'un giriş kısmında ehl-i hadis için hadis ıstılahlarını bilmenin gerekli olduğunu belirterek, hadis çeşitleri, bunların taksimi, hadisin tahammülünün keyfiyeti, eda ve nakli bilgilerinin şerh okuyucusu tarafından bilinmesi gerektiğini söyler. Esasında ıstılahların her ilim dalı için önemli oluşu üzerinde durur. Bu konuda ilk tasnifte bulunanın *Muhaddisu'l-fâsıl* ile Râmehurmuzi olduğunu, sonra *Hâkim Ebû Abdillâh en-Nisâburî*, *Ebû Nuaym el-İsbahânî*, *Hâfız Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdadî* (*el-Kifaye*, *Kavânîni'r-rivaye*, *Kitâbu'l-câmi' li âdâbiş-şeyh ve's-sâmi'*), *Kadı İyâz*, (*el-İlmâ*), *el-Kastalânî*, *İbn Salah*'ın usule dair eserlerini zikreder. Hadis çeşitlerinin isimlerine ve tanımlarına yer verir: Mütevatir, meşhur, sahih, hasen, salih, mudaaf, zayıf, müsned, merfu, mevkuf, mevsul, mürsel, maktu, munkatı', mu'dal, mu'an'an, muennen, muallak,

²⁷⁴ Gümüşhanevî, *Levâmiu'l-ukûl*, s. 20, 21.

* Bu bölüm, *Levâmiu'l-ukûl*, s. 6-20'den yararlanılarak yazılmıştır.

müdelles, müdrec, âlî, nâzil, müselsil, garîb, aziz, muallel, ferd, şâz, münker, muzdarib, mevzu, maklub, mürekkeb, munkalib, müdebbec, musahhaf, nâsih, mensuh, muhtelif.

- *Meşhur*: Âhad haberin ilk kısmıdır. İkidenden fazla tariki bulunan hadistir. Örnek olarak niyet hadisi verilir, bu hadis başta ferd iken Yahya b. Said'den sonra meşhur hale gelmiştir.
- *Sahih*: Muttasıl bir isnadla, adalet ve zabt sahibi ravilerin şâz ve illetten uzak olarak, sika olan ravilere muhalefet etmeden yapılan rivayettir.
- *Hasen*: Hasen hadis mahreci çıkış yeri bilinen hadistir. Yani isnadın Hicaz, Mekke, Kûfe, Şam veya Irak'a ait oluşunun bilinmesidir. Mesela Basralı oluşu meşhur olan Katade'nin rivayeti, Basralıların rivayeti şeklinde ifade edilir. Bununla hadiste ittisal anlaşılır. Zira mürsel, munkatı, mudal olması durumlarında bazı ravilerin eksikliği söz konusudur. Bir hadis için hasenu'l-isnad denildiğinde isnadının ittisal yönünden hasen olduğu anlaşılır. Metninde ise şâz veya illet gibi bir kusur bulunabilir.
- *Sâlih*: Ebu Davud *Sünen*'indeki hadisler hakkında açıklama yaparken zayıf hadisleri belirttiğini, bunların dışındaki açıklama yapmadıklarının ise salih olduğunu ifade etmiştir. Bunlar arasında da bazılarının diğerlerinden daha sahih olduğunu söyler. İbn Hacer'e göre ise delil olarak kullanılabilecek hadisler sahihtir. İhticac veya itibar için kullanılabilecek, sıhhat şartlarına göre hasen olmaya elverişli hadisleri kastetmiştir.
- *Mudaaf*: Zayıflığı konusunda ittifak edilmeyen, ancak senedinde veya metninde bazı muhaddislere göre zayıflık olan, kimilerine göre ise durumunu kuvvetlendirebilecek derecede olan hadistir. Zayıf hadise göre daha üst derecedir.
- *Zayıf*: Hasen hadisten derece olarak daha aşağıdadır. Sıhhat şartlarını taşımayan hadistir.
- *Musned*: Senedinin başından sonuna kadar ittisal olan hadis çeşididir.
- *Merfû*: İsnadı muttasıl veya munkatı olsun, Peygamber (as)'a isnad edilen söz, fiil ve takrirlerle denir. Mürsel ve zayıf hadisi de içerir.
- *Mevkûf*: Sahabeden nakledilen söz ve fiillerdir. “Peygamber (as) zamanında şöyle yapardık” şeklinde gelen sahabe kavilleri de merfu olarak kabul edilir. *Şununla emrolunduk, şundan nehyedildik* ifadesi de ref'e işaret eder. Tâbiînün *biz şöyle*

yapardık ifadesi haberin merfu olduğuna işaret etmez (eğer onların zamanında ifadesi yoksa). Bu ifade olsa bile haberin maktu olduğunu gösterir.

- *Mevsûl*: Muttasıl olarak da isimlendirilir.
- *Mürsel*: Tâbiînin hadisi Peygamber'e refetmesidir. Yaşı büyük olan bir tâbiînin Peygamberden rivayet ettiği hadistir. Şafîî'ye göre zayıftır. Ebu Hanife, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel ise ihticac etmişlerdir.
- *Maktû*: Tâbiînden gelen sözlere ve fiillere denir. Hücet ifade etmez.
- *Munkatı'*: İsnadında sahabe ravisinden önce kopukluk olan hadistir. Bu durum iki veya daha çok yerde de olsa aynıdır.
- *Mu'dal*: Sahabî'den önce senedinden iki veya daha fazla ravinin ard arda düştüğü hadistir. İbn Salah'a göre *kâle Rasûlullah* tabiri mu'dala işaret etmektedir. Sahabe ve tâbiînin birlikte atlanması suretiyle rivayet edilen hadis de mu'daldır.
- *Mu'an'an*: Ravinin sarîh bir ifade yerine *أخبرنا* şeklinde *فلان عن فلان* veya *سمعت* tarzında bir ifade zikretmeksizin naklettiği rivayetlerdir. *عن* lafzıyla gelen rivayetlerde râvilerin ma'ruf olmaları, cumhurun görüşüne göre bir kez dahi olsa görüşmüş olmaları, tedlisin olmaması için gereklidir. Tedlisin olmamasını ravilerin görüşmeleri sırasında aralarındaki sohbetin uzunluğuna bağlayanlar da vardır. Buhari, bunu *Sahîh*'inde belirterek şart koştuğu halde, Muslim'e göre şart değildir.
- *Muennen*: Ravinin *فلان أن فلانا* şeklinde rivayet ettiği haberlerdir. Tedlisten selameti açısından rivayetin mulakat, mucalese ve sema yönlerinden *عن* lafzıyla aynı şartları taşır.
- *Muallak*: İsnadının baş tarafı hazfedilmiş, ta'lik yoluyla rivayet edilerek bu şekilde ittisali kesintiye uğramış hadistir.
- *Mudelles*: Üç türdür. Ravinin rivayeti şeyhinden değil de şeyhinin şeyhine ya da daha yukarısındaki bir raviye dayandırması, ittisal ifade eden bir lafız kullanması (veya ittisal vehmi uyandıracak bir ifadeye yer vermesi) yoluyla olur. *عن* , *أن فلانا* , *قال فلان* şeklinde sema vehmi uyandıracak lafızlara yer vermesi ile gerçekleşir. Tedlis yapan kişi rivayeti aldığı kişiyle muasır olup onunla görüşmüş olsa da rivayeti o kişiden duymamış olabilir. Ondan başka hadisler nakletmiş olsa bile o hadisi duymamış olabilir. Bu şekilde tedlis yapan ravilerin rivayetleri sadece sema yoluyla aldıkları tasrih edildiğinde alınabilir, bunu dışındakiler kabul edilemez.

İkinci tür tedlis olan *tedlîsu't-tesviye* isnaddaki zayıf ravinin düşürülerek isnadın kalan kısmındaki sika ravilerden ibaretmiş gibi gösterilmesidir ki, en kötüsü budur. Üçüncüsü *tedlîsu's-şuyuhtur*. Ravinin şeyhini herkesçe bilinen isim, lakap veya sıfatıyla değil de, meşhur olmayan, bilinmeyen ismiyle zikretmesidir.

- *Müddrec*: Hadisin akabinde muttasıl olarak zikredilerek hadisten olduğu vehmi uyandıran sözlerdir. Ravinin iki ayrı sened ve metni tek senedle, metinleri birleştirerek rivayet etmesiyle de gerçekleşir. Ya da ravinin kendi sözlerinin hadisi işitenler tarafından hadisin metninden zannedilmesiyle olur.
- *Âlî*: Diğer isnad zincirlerine göre daha kısa senede sahip olarak, bu şekilde Rasûlullah'a veya o hadisi nakleden meşhur hadis imamlarına en yakın olan hadistir. Âlî isnadda hadis imamlarından İmam Malik, Şâfiî, Buharî, Müslim veya sünen sahipleri gibi hıfz ve zapt gibi özellikleri olanlara yakınlık esastır.
- *Nâzil*: Âlî isnadın zıddıdır.
- *Muselsel*: Rivayette geçen bir durumun raviler tarafından tekrarlanmasıyla olur.
- *Garîb*: Ravinin rivayetinde veya rivayetinin ziyadesinde tek kalmasıdır. Garîb sahih ve garîb zayıf olarak ikiye ayrılır. Garîb sahih, ferd anlamında olup *Sahîhain*'de yer alırken, garîb ferd, garîb hasen anlamında olup *Tirmizi*'de sıkça görülmektedir.
- *Aziz*: İki veya üç ravinin rivayette teferrüd etmesiyle olur.
- *Muallel*: Zahiri olarak bütün sıhhat şartlarını taşıyan, ancak gizli bir illete sahip olan rivayettir. İlet konusu hadis ilimleri içerisinde en zor olanlardan biridir. Bu, ancak parlak bir anlayışa, geniş bir hafızaya, râvilerle ilgili ilme sahip kimseler tarafından anlaşılabilir. Bu ilim, dinarla dirhemi ayırt edebilen sarrafların işine benzetilmektedir.
- *Ferd*: *Ferd-i mutlak*, ravinin hadisi diğer sika ravilerden ayrı olarak naklederek rivayette teferrüd etmesidir. Hadisin ferd sayılmasına sebep olan rivayette teferrüd bazen sikanın rivayette tek kalması gibi özel bir durumla olur, bu durumda *ferd-i nisbî* gerçekleşmiş olur. Örnek olarak *Rasûlullah, (s) Ramazan ve kurban bayramı namazlarını kıldırırken Kâf ve İktarabeti's-sâ'a surelerini okurdu*, rivayetinde sika olan Damretu'bnü Saîd tek kalmıştır. Ferd-i nisbî bazen de Mekkeli, Basralı, Kufeli gibi belirli bir bölgenin ravilerinin birbirlerinden rivayette teferrüd etmeleri gibi özel bir durum sebebiyle olabilir. Ferd olduğu sanılan hadisin araştırma

neticesinde lafzen benzer rivayetleri tespit edilirse, hadis *mutâbî* olur. Bu benzerlik yalnız manayla olursa *şahid* denir. Lafzen veya manayla benzer bir rivayete rastlanılmadığında ise *ferd-i mutlak* olur.

- *Şâz*: Güvenilir bir ravinin fazla veya eksik bir ifadeyle sika ravilerin rivayetine muhalif olarak rivayet ettiği, bu yüzden de vehm zannı olan rivayettir. İbn Salah'a göre, teferrüd edilen hadis, hıfz yönünden daha üstün bir rivayete muhalif ise *merdud şâz*'dır. Eğer başkasının rivayetine muhalif değilse, kendinden başka rivayet eden olmamış demektir. Rivayette tek kalan ravi, o rivayetinin dışında adaletli, hıfz ve itkan sahibi ise o rivayeti sahih sayılır.
- *Munker*: Metni ravisinin dışında başka tarikten rivayet edilmeyen hadistir. *Mutâbî* veya *şahid*'i yoktur. İbn Salah şâz ve munkerî müteradif kabul eder.
- *Muztarib*: Dereceleri yakın olan ravilerin farklı şekillerde rivayet ettikleri hadislerdir. Bir ravinin rivayet ettiği hadisi sonra başka şekillerde rivayet etmesidir. Hadisin senedinde ve metninde olur. İsnadında daha çoktur. *Beni Hûd ve benzeri sureler ihtiyarlattı*²⁷⁵ hadisinin senedinde ızdırab söz konusudur.
- *Mevzu*: Rasûlullah'a (s) nispet edilen yalan sözlerdir. *Muhtalak* olarak da isimlendirilir. Bilerek rivayet etmek haramdır. Mevzu hadise sebep olarak unutmama, iftira vb. durumlar gösterilebilir. Mevzu hadisin uydurma olduğu itiraf yoluyla veya bazı karinelerle bilinebilir. Bu karineler ravide ya da rivayette olur. Hadisin metninde olan karinelerden biri lafzında veya manasındaki zayıflıktır.
- *Maklûb*: Metni bir raviyle meşhur olmuş bir hadisi, garâib arasında olması ve muhaddislerin ilgisini çekmesi için veya raviyi imtihan maksadıyla bir başka isnadla rivayet etmesidir. Mesela rivayetin Sâlim'le rivayeti meşhurken Nâfi'den rivayet edilmesidir. Bağdatlılar'ın Buhari'nin hıfzını imtihan etmek amacıyla yüz hadisi kalbederek sormaları böyledir.
- *Munkalib*: Ravinin bazı lafızların yerlerini değiştirmesi suretiyle manası değişen hadistir.
- *Mudebbec*: Yaş ve isnad bakımından birbirlerine yakın ravilerin birbirlerinden rivayetidir. Aişe (ra) ve Ebû Hureyre'nin birbirlerinden, tâbî'nin tâbî'inden (Zührî'nin Ömer b. Abdilaziz'den) rivayetleri böyledir.

²⁷⁵ Tirmizi, *Tefsir*, 56.

- *Musahhaf*: Harflerin nokta, hareke veya sükunlarının değiştirilmesiyle meydana gelir.
- *Nâsîh ve Mensûh*: Nesh, şârinin bir hükmü kaldırması olarak bilinir. Rasûlullah'ın (s) mü'minleri kabir ziyaretinden önce men etmesi, ateşte pişmiş etten dolayı abdest aldırması, sonra bu hükümleri kaldırması örnek olarak verilir. En son hüküm hadisi nakleden sahabînin belirtmesiyle veya tarih yoluyla tespit edilir. Eğer bunlar mümkün olmuyorsa, isnad veya metinle ilgili diğer tercih yöntemlerine bakılır.
- *Muhtelif*: Görünüş itibariyle iki hadisin birbirine zıt manalar ihtiva etmesidir. Bazen bunların manaları birleştirilebilir. Örnek olarak “*Eşyada ve kuşların ötmesine uğursuzluk olmaz*” ve “*Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç*” rivayetleri verilebilir. Bu iki hadis şu şekilde birlikte mütalaa edilebilir. Hastalığın tabiatında bulaşma yoktur, ancak Allah, hastanın sağlam biriyle temasını hastalığın bulaşması için sebep kılmıştır.
- *Âbâ ve ebnâ*: *Âbâ ve ebnâ*'nın rivayeti, *ekâbir an esâğîr*'in rivayeti gibidir. Buna oğulların babalarından ve (onların vasıtasıyla) dedelerinden rivayeti de dahildir.
- *Sâbık ve lâhık*: Vefat tarihleri arasında uzun zaman bulunan iki ravinin bir şeyhten ortak rivayetidir.
- *Elkâb*: İsnatta yer alan ve ravinin ismi sanılan lakaplardır. Ravinin bir yerde ismiyle, diğer yerde ise lakabıyla zikredilmesi, iki ayrı kişi varmış zannı uyandırmaktadır.
- *Mu'telif ve Muhtelif*: Yazılışları aynı, okunuşları ise farklı olan isimlerdir.
- *Ensâb*: Ravilerin kabilelerine, beldelerine, mesleklerine, mezheplerine nispet edilerek bilinmesini konu alan önemli bir ilimdir.

(Gümüşhanevî, *âbâ ve ebnâ*, *sâbık ve lâhık*, *elkâb*, *mu'telif ve muhtelif*, *ensâb ve künâ* konularında pek çok örnek isme yer vererek ayrıntılı biçimde açıklama yoluna gitmiştir.)

- **Hadis Tahammül Yolları***

Gümüşhanevî, hadis tahammül yollarını yedi kısıma ayırarak açıklamıştır:

1. *Sema*: En üst hadis tahammül yoludur. Şeyhin ister imla yoluyla, isterse sözlü şekilde hıfzından veya kıraatından naklettiğı lafızdır. Şeyhin hadislerinin kendisine okunması veya ondan dinlenilmesi şeklinde elde edilir. حدثنا lafzının اخبرنا dan daha üst bir lafız olduğunu zikretmektedir.
2. *Kıraat*: Arz olarak da isimlendirilir. Kıraatta kullanılan lafızlar, alimlerin tercih ettikleri ve cevaz verdikleri tabirler hakkında ayrıntılı bilgilere yer vererek, şeyh ile öğrencisi arasında bir perde bulunması durumunda eğer okuyanın sesi tanınıyorsa bu durumun caiz olduğunu bildirir. Çünkü Hz. Aişe ve Hz. Peygamber'in eşleri için de aynı durum söz konusudur. Nitekim zikredilen bir rivayette İbn Ümmi Mektum ezan okuyuncaya kadar sahurda yenilip içilmesi durumunda da kimse onu görmüyordu.
3. *İcaze*: İcaze bir yönüyle munaveleye benzemektedir. Şu şekilde ifade edilir:

اجزت للمسلمين أو لمن ادرك حياتي, هذا روايتي عن فلان و اجزت لك روايتك, اجزت فلانا لفلاني جميع فهرستي

Muhaddis bunları أنبأنا, أنبأني eda lafızlarıyla ifade eder. İcaze şu kısımlara ayrılır: *İcaze muayyen*, *icaze fî gayrı muayyen*, *icaze umûm*, *icaze ma'dum*, *icaze mu'caz*.

-*İcaze muayyen*: Sana Buhari'nin kitabı için icazet verdim / Sana şu fihristimdeki bütün hadislerin rivayeti için icazet verdim şeklinde belirlenmiş rivayetler için kullanılır.

-*İcaze fî gayrı muayyen*: Şeyhin, bütün mesmûatıma/merviyyatıma icazet verdim demesiyle olur

-*İcaze umûm*: Şeyhin zamanıma yetişen müslümanlara icazet verdim demesiyle olur, bu şekildeki icazet caizdir.

-*İcaze ma'dum*: Falanın doğacak çocuğuna icazet verdim demekle olur. Ma'dum olana icazetin sahih olmayacağı, ancak mevcuda atfedilerek *falancaya*,

* Bu bölüm, *Levâmiu'l-ukûl*, s. 22-23 ve *Râmûzu'l-ehâdis* s. 2-3'ten yararlanılarak yazılmıştır.

çocuklarına ve torunlarına icazet verdim demek suretiyle caiz olur. Temyiz çağına gelmemiş çocuklara icazet vermek de sahihtir.

-*İcaze mu'caz*: *Bana haber verilenlerde sana icazet verdim* demek suretiyle olur. Bu caizdir, ancak icazetin keyfiyyetini, hadislerin nasıl elde edildiğini belirtmesi gerekir.

İcazet, icazet veren ve verilen kişiler ilim ehlinen olduğunda caizdir. Çünkü icazet ilim ehlinin ihtiyacından kaynaklanan bir ruhsattır.

4. *Munavele*: Şeyhin talebesine kitabının aslını veya bir kısmını “*Bu benim falandan işittiğim hadislerdir veya rivayetimdir, bunun rivayetinde sana icazet veriyorum*” diyerek verir. Kitap talebede kalsa, onun olsa veya istinsah için verilmiş olsa da durum aynıdır. Talebe de rivayetin şeyhine ait olduğunu tasdik eder ve buna arz-ı kıratta olduğu gibi *arz-ı munavele* denir. Munavele mücerrede ise icazet olmadan şeyhin talebesine bunlar benim duyduklarımdır diyerek vermesidir. Fukahaya göre sahih olan görüş bunun caiz olmamasıdır. Munavelede *اخبارنا* ve *حدثنا* lafızlarının yalnız kullanımının doğru olmadığı, *أجازني*, *ناولني* özellikle de *أنبأنا* lafzının kullanılması gerektiği belirtilmektedir.
5. *Mükatebe*: Şeyhin hadislerinin tümünü veya bir kısmını hâzır olan talebesine yazarak veya yazdırarak vermesi yahut yanında olmayan talebesine icazetli/icazetsiz bir şekilde göndermesidir. Bu yönüyle munaveleye yakınlık söz konusudur. *أجزت لك* veya *كتبته اليه* lafızları icazetle verilmiş munavele kadar kuvvet arz eder. Bundan mücerred olması durumuna da cevaz verilmiştir. O zaman hadis müsned mevsul olur.
6. *İlam*: Şeyhin “*Bu kitap rivayetimdir*” diyerek talebeye ilan etmesidir. Ancak izin söz konusu değildir. Fukahanın ve usulcülerin çoğu cevaz vermişlerdir. Sahih olan görüş ise caiz olmayışıdır. Ancak senedinin sahih olması durumunda amel edilebilir.
7. *Vicâde*: Bir şahsın herhangi bir ravinin el yazısı olduğunu anladığı bir kitabını bulması, çağdaşı olsun veya olmasın, hadisleri ondan işitsin veya işitmesin icazeti de olmadığı halde ondan rivayet etmesidir. Güvenilirlik hâsıl olduktan sonra vicadeyle amel sahihtir. Çünkü günümüzde bunun dışında bir uygulama mümkün değildir. *وجدت أو قرأت بحط فلان كذا* lafzıyla rivayet edilir.

Bir başka bölümde hadis tahammül yolları arasında *vasıyye* de sayılmaktadır.

Vasıyye: Râvinin ölüm veya yolculuk gibi bir sebep dolayısıyla kitabını vasiyyet etmesidir. Muhammed b. Sîrin cevaz vermezken, Kadı İyaz ise bir tür izin olduğunu düşünerek caiz görmüştür. Sahih olan görüş ise caiz olmayışıdır, ancak vâsinin icazetiyle caiz olur, o zaman da vasiyye değil, icaze gerçekleşmiş olur.

Gümüşhanevî'nin hadise dair yazmış olduğu eserler bulunmakla birlikte müstakil olarak hadis usulüne dair bir eseri bulunmamaktadır. Onun hadis usulüyle ilgili verdiği bilgiler daha çok Râmuz ve şerhinin mukaddimelerinde, okuyucuyu konuya hazırlamak amacıyla yazılmış giriş bölümlerinde yer almıştır. Mahiyet olarak bakıldığında ise, gerek hadisi tanımlama ve bölümlendirmede, gerekse hadis çeşitlerinin isimlendirilmesi ve tanımlanmasında, hadis tahammul yollarının izahında klasik usul kaidelerine bağlı kalınmıştır. Zira bu bölümler, kendisinin de belirttiği üzere, klasik usul kaynaklarından yararlanılarak yazılmıştır. Her ne kadar farklı bir tanımlama olmasa da, okuyucu için hadis eserine hazırlık olması ve Gümüşhanevî'nin aldığı hadis tahsilini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Gümüşhanevî'nin teoride verdiği bu bilgileri hadise dair eserlerinde ne kadar uyguladığı tartışma konusudur. Tezimizde bir nebze ele alınan bu konunun daha derin çalışmalara konu edinilmesi gerekmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

19. yüzyıl Osmanlı'sında tasavvuf ve hadis ilimleri arasındaki ilişkiyi Gümüşhanevî özelinde inceleyen tezimizde, öncelikle hem yaşadığı dönem itibariyle hem de ilmî kişiliği açısından müellifimizin seçiminin oldukça isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş bir alim olarak dönemin hem hadis hem de tasavvuf ilimlerinde eserler vermiş olması yönüyle her iki ilim dalı hakkında araştırma yapabilme imkanı tanımaktadır.

Gümüşhanevî, özellikle tasavvufî yönüyle Türkiye'nin siyasi, ictimai ve dini hayatı üzerinde önemli rol oynayan bir şahsiyettir. Gümüşhanevî, Osmanlı'nın en çalkantılı döneminde, Hâlidîyye'nin başkent İstanbul'da devlet ricali arasında ve Anadolu'da yaygınlaşmasını sağlayarak tasavvuf ve tarikatlerin siyasetle ilişkisi bağlamında en canlı örneklerinden biri olmuştur. Gümüşhanevî'nin tarikat anlayışı ferd ve toplumu bütünüyle ele alan ve hem dünyevî hem de uhrevî hayatı düzenleyen aktif bir anlayıştır. O, her alanda bir *İslam toplumu* inşa etmek istemektedir. Yetiştirdiği müridleriyle, yazdığı eserleriyle, kurduğu kütüphanelerle, yayıneviyle, yardımlaşma sandıklarıyla hayatın her alanında aktif rol oynayan bir şahsiyettir. Onun sahip olduğu bu anlayışta müntesibi bulunduğu Nakşî-Hâlidî geleneğinin etkisi bulunmaktadır. Bunu Şâzeliyye tarikatının ilmî ve sosyal hayattaki aktivitesiyle birleştirerek *halvet der encümen* ilkesini hayatın her yönüne uygulayabilmiştir.

Nakşî-Hâlidî geleneğin ehl-i sünnet esaslarına riayeti ve şer'i esaslara dayanan bir tarikat anlayışına sahip olmaları, daha ziyade ulema ve medrese çevrelerinde yayılmalarını sağlamıştır. Müntesip ve halifeleri genellikle medrese menşe'li olan Hâlidîyye tarikatı ile tarikat erbabıyla ulema arasındaki münasebetleri yumuşatmış, devlet eliyle desteklenen bir tarikat haline gelmiştir.²⁷⁶ Halidiyye'nin bu asırda Osmanlı topraklarında yayılmasını sağlayan Gümüşhanevî de aynı çizgiyi takip etmiştir. Tekkesinde hadis ilmini tedrise büyük önem vererek talebelerine *Râmûz* okutup icazet verdiği bilinmektedir. *Hâtimetü'l-muhaddisin* ünvanı ile anılan Gümüşhanevî'nin gayretleri ile dergâhı adeta bir

²⁷⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 69.

Dârulhadis hüviyetine bürünmüştür. Bu çalışmalar pek çok hadis aliminin yetişmesine, birçoğunun huzur dersleri muhatap ve mukarrirliğine, bazılarının da *Dâru'l-hilâfeti'l-âliyye Medresesi* hadis ve hilafiyet dersleri müderrisliğine kadar yükselmesine sebep olmuştur. 1874-1976 yılları arasındaki hadis ile ilgili telif, tercüme ve tekrar neşir olarak hadis alanında verilen eserlerin çoğunun *Gümüşhaneli Dergahı* çıkışlı ulema tarafından kaleme alınmış, ve aynı hadis okuma şerh ve neşretme geleneğinin devamı da onun tesirlerinin günümüzde devam ettiğini göstermektedir.²⁷⁷

Tasavvufî eserlerinin yanında fıkıh, akaid, hadis alanlarında da eserler vermiş olan Gümüşhânevî, özellikle hadis alanında derlediği *Râmuz* ile tanınmıştır. Hadise dair eserlerinde müellifin tasavvufî şahsiyetinin etkilerini görmek mümkündür. Zira eserlerini Arapça yazan, medrese tahsili almış olan, hadis ve hadis usulü alanlarında da yetkin bilgiye sahip olan Gümüşhânevî, eserlerinde hadis kullanımı yönünden geleneksel tasavvufî yaklaşımlara bağlı kalmıştır. Bu yüzden eleştirilen müellifin, hadis ilmine muhaddislerin kriterleriyle değil de daha çok mutasavvıfların üzerinde durdukları vaaz, irşad, tebliğ, terğîb ve terhib amaçlı amelî yönünden yaklaştığı tespit edilmiştir.

Gümüşhânevî, toplumu hadisle eğitime, hadis merkezli bir tasavvuf anlayışı elde etme çabasıyla içinde yaşadığı toplumda rol üstlenmiş bir kişidir. Ancak genel olarak hem eserlerini derleme amaç ve yöntemi, hem de içerik, kaynak ve rivayetlerin sıhhati yönünden bakıldığında sufi kimliğiyle hareket ederek hadislere yaklaştığı söylenebilir. Bu yönüyle eserlerindeki rivayetlerin seçiminde, onların değerlendirme ve yorumlanmasında hadisçilerin göstermiş olduğu ilmi tutum ve titizliği gösterememiştir. Bu yüzden eserlerinde sıkça yer alan problemli rivayetlerin daha geniş çalışmalara konu edilmesi gerekmektedir.

19. yüzyıldaki tasavvuf ve hadis alanlarındaki gelişmelere de değinilen tezimizde, son dönem Osmanlı ilmî durumunun panoramasını görmek de mümkün olmuştur. Buna göre, her iki alanda da önemli şahsiyetler yetişmiş olmakla birlikte, her dönemde var olan ve belirgin bir şekilde bu dönemde de karşımıza çıkan tasavvufî yönleri bulunan muhaddisler yetişmiş ve eserler vermişlerdir. Özellikle Gümüşhânevî'nin felsefesini benimseyen ekolden hadis alanında eserler

²⁷⁷ Gündüz, *a.g.m.*, s. 28-45.

vermiş hadisçiler çıkmış ve bu sayede 19. yy. hadisçiliğinde belirgin şekilde tasavvufun etkisi hissedilmiştir. Ancak genel olarak Osmanlı dönemi hadisçiliği, özellikle de 19. Yüzyıl Osmanlısı üzerinde yapılmış hadis çalışmaları kısıtlı olduğundan, çalışmamız dönemin hadis ilmine dair ancak giriş mahiyetinde olmuştur. Tezimizde Gümüşhanevî merkezinde ele alınan konunun tasavvuf cephesinden ayrıntılı dönemsel çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, hadis ilmi açısından daha derin araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmamızın bu yönüyle daha geniş ve uzun süreli araştırmalara başlangıç olmasını diliyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Akyıldız, Ali, *Mehmed Arif Bey*, DİA, Ankara 2003.
- Attar, Feridüddin, *Tezkiratü'l-Evliya*, İstanbul, 1980.
- Avcı, Seyit, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı, Bursevî Örneği*” Ensar Yay., Konya 2004.
- Aybars, Ergun, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, AÜ. Basımevi, Ankara, 1988.
- Aydın, Abdullah, *Bir Hadisçi Olarak Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî*, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, (Hazırlayan: Necdet Yılmaz), Seha Yay., İstanbul, 1992.
- Ayhan, Halis, *Tanzimat Sonrası Din Eğitimi ve Öğretimi*, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi,t.y., y.y.
- Beydilli, Kemal, *Mahmud II*, DİA, Ankara, 2003.
- Binatlı, Yusuf Ziya, *Ömer Ziyaeddin Dağıstanî*, DİA, İstanbul, 1993.
- Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu’s-Sahih*, Dâru’s-selâm, Riyad, 2000.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, t.y.
- Butrus Abu Manneh, *19.Yüzyıl Başlarında Osmanlı’da Nakşî-Müceddîlik*, Çev: Hür Mahmut Yücer, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2004.
- Cihan, Sadık, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yazılan Risaleler*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Ankara, 1977.
- _____, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usul-i Hadis Eserleri, Risaleleri, ve Nuhbetu’l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1976.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Ahmed Kudsi Efendi*, DİA, İstanbul, 1989.
- _____, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 1985.

- Çiçek, Yakup, *Nakşibendiyye Tarikatı ve Şeriata Bağlılığı*, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, Hazırlayan: Necdet Yılmaz, Seha Yay., İstanbul, 1992.
- Dağıstani, Ömer Ziyaeddin, *Zübdetü'l-Buhârî*, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Demirel, Arif Hakan, “Ömer Ziyaeddin Dağıstani’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Demirel, Harun Reşid, *Osmanlı Muhaddislerinden Ömer Ziyaeddin Dağıstani’nin Hadis Anlayışına Mir’ât-ı Kanunî Esâsî ve Hadis-i Erbain fî Hukuk-i Selâtin Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım*, Yeni Türkiye, 2000.
- Dursun, Davut, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1989.
- Ebû Ğudde, Abdulfettah, *el-İsnadu mine’d-din*, Beyrut, 1992,
- Eraydın, Selçuk, “*Tasavvuf ve Tarikatlar*” Marifet Yay., İst. 1981.
- Eyice, Semavi, “*Fatma Sultan*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.
- Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaeddin, *Rûhu’l-ârifîn*, y.y., 1275.
- _____, *Câmiu’l-menâsik alâ ahseni’l-mesâlik*, İstanbul, 1289.
- _____, *Câmiu’l-usûl*, Tercüme: Rahmi Serin, Pamuk Yay., İstanbul, 1979.
- _____, *Râmûzu’l-Ehâdîs*, Mütercim: Abdülaziz Bekkine, Gonca Yayınevi, İstanbul, 2007.
- _____, *Câmiu’l-Usûl*, y.y., 1298.
- _____, *Devâu’l-müslimin*, t.y., y.y.
- _____, *Netâicu’l-ihlas*, t.y., y.y.
- Gündüz, İrfan, *Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri*, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri, Seha Yay., İstanbul, 1992.
- _____, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiye Tarikatı*, Seha Yay., İstanbul, 1984.
- _____, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin, DİA*, İstanbul, 1996.
- _____, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Yay., 1984.

- Hatiboğlu, İbrahim, *İbnü'l-Cevzî*, DİA, İstanbul, 1999.
- Hocazade Ahmed Hilmi, “*Mevlana Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî*”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1330.
- Işın, Ekrem, *Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî*, DBİA, İstanbul, 1993.
- İbrahim Hatiboğlu, “*Râmûzü'l-ehâdis*” DİA, İstanbul, 2007.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Abdulhayy, *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, hzr: Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1987,
- Kara, İsmail, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- _____, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, Dergah Yay., İstanbul, 2001.
- _____, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay, İstanbul, 1986.
- Kara, Mustafa, *Ahmed Ziyaeddin-i Gümüşhanevî’nin Halifeleri, Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri*, Sehâ Yay., İstanbul, 1992.
- _____, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., İstanbul, 2004.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, Dergah Yay. İstanbul, 1985.
- Karahan, Abdülkadir, *İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul, 1954.
- Kevserî, Zahid, *Tahrîru'l-vecîz fîmâ yebteğî'l-müstecîz*, Matbaa-i Enveriyye, Kahire, 1360.
- _____, *İrğâmu'l-merid*, y.y., 1320.
- Kılıç, Hulusi, *Mehmed Zihni Efendi*, DİA, Ankara, 2003.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlı Devletinde Yönetim-Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri*, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2006.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitabiyât, Ankara, 2004.
- _____, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul, 1989.
- Komisyon, *İslam Alimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, t.y.

- Küçük, Cevdet, *Abdülmecid*, DİA, t.y., y.y.
- _____, *Abdülhamid*, DİA, t.y., y.y.
- Lapidus, İra M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev.: Safa Üstün, MÜİFY., İstanbul, 1996.
- Lewis, Bernand, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.
- Memiş, Abdurrahman, *Hâlid-i Bağdadî ve Anadolu'da Hâlidilik*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2000.
- Mustafa Fevzi b. Numan, *Hediyyetu'l Halidin fî Menakıb-ı Kutbi'l-arifîn Mevlana Ahmed Zıyauddin b. Mustafa el-Gümüştanevî*, İstanbul, 1895.
- _____, *Menâkıb-ı Haseniyye*, Matbaa-i Bahriyye, 1323.
- Muttakî el-Hindî, Ali b. Husameddin, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut, 1989.
- Müslim, Ebû'l-Huseyin Müslim b. Haccâc, *es-Sahih*, Dâru's-selâm, Riyad, 2000.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitabiyat Yay., Ankara, 2005.
- San, Sabri Özcan, "Ahmed Ziyaeddin Gümüştanevî'nin Hayatı Hakkında Kaynaklarda Bulunmayan Mahalli Tespitler ve Şahsi Tereddütlerimiz", *Gümüştanevî Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 1992.
- Sayar, A. Güner, *İsmail Necati Efendi*, DİA, İstanbul, 2001.
- Tanman, M. Bahâ , "Gümüştanevî Tekkesi", DİA, İstanbul, 1996.
- _____, "Gümüştanevî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Dâru's-selâm, Riyad, 2000.
- Tosun, Necdet, *Bahâeddin Nakşbend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yay., İstanbul, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Simavi Yay., 1996.
- Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yay. İstanbul, 1995.

- Uludağ, Süleyman, *Hâlidîyye*, DİA, İstanbul, 1997.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yayınları, Konya, 2001.
- Ünan, Fahri, *Osmanlı Medreselerinde Din Eğitimi ve Öğretimi*, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi, t.y., y.y.
- Vassaf, Osmanzade Hüseyin, *Sefîne-i Evliya*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
- Yıldırım, Ahmet, “*Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*” DİB. Yay., Ankara, 2000.
- Yıldırım, Enbiya, *İbnu’l-Cevzî’nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış*, CÜİFD, Sivas, 2006.
- Yılmaz, Ali, *Köstendilli Süleyman Şeyhî, Hayatı, Eserleri*, Ankara, 1989.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİFY., İstanbul, 1990.
- Yılmaz, Hülya, *Dünden Bugüne Gümüşhanevi Mektebi*, Seha Yay., İstanbul, 1997.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A’lâm*, t.y., y.y.

ÖZET

Aydoğdu, Rukiye; 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi -Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Özelinde-, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Emin Özafşar, Prof., Dr., 120 s.

Tezimiz, 19. yy. Osmanlı toplumundaki tasavvuf-hadis ilişkisini, bu dönemin muhaddis sufilerinden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî özelinde incelemeyi konu edinmektedir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde 19. Yüzyıl Osmanlı dönemi siyasi-sosyal, ilmî-kültürel ve fikrî durumlar açısından incelenmiştir. Bu bölümde tasavvuf ve hadis ilimlerinin durumları ayrıca ele alınmıştır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin hayatı ve ilmî kişiliğine değinilmiştir. İlmî kişiliği içerisinde tasavvufî yönü, hadisçiliği, eserleri ve eserlerindeki hadis kullanımı incelenmiştir.

1813-1893 yılları arasında yaşamış olan Gümüşhanevî'nin yaşadığı yüzyılda hem hadis hem de tasavvufla ilgilenen alimler yetişmiştir. Bunlardan biri olan Gümüşhanevî, hadis ve tasavvuf alanlarında eserler vermiş olmakla birlikte, hadise dair eserlerinde tasavvufî kişiliğinin etkisi görülmektedir.

ABSTRACT

Aydoğdu, Rukiye, The Relation Between Sufism and Hadith in the 19th Century in the Ottoman Society, Over Ahmed Ziyaeddin Gumushanevî; Master's Thesis, Assoc: Mehmet Emin Özaşsar, Prof, Dr, 120 p.

The thesis takes up studying relations between sufism and hadith in the 19th century, in the Ottoman State, over Ahmed Ziyaeddin Gumushanevî.

The study consists of three sections. In the first section, 19th century Ottoman period has been examined from the point of political, social, scientific, cultural and mental situations. Within this section the situation of sufism and hadith have been taken up specially.

In second and third section Ahmed Ziyaeddin Gumushanevî's life and scientific personalty have been studied. About his scientific personalty, his sufistic aspect and use of hadith in his works have been studied.

There were many scholars of hadith and sufism, in the century that Gumushanevî lived in. Gumushanevî, who is one of them, has writings about hadith and sufism. But his sufistic aspect is seen in his books about hadith.